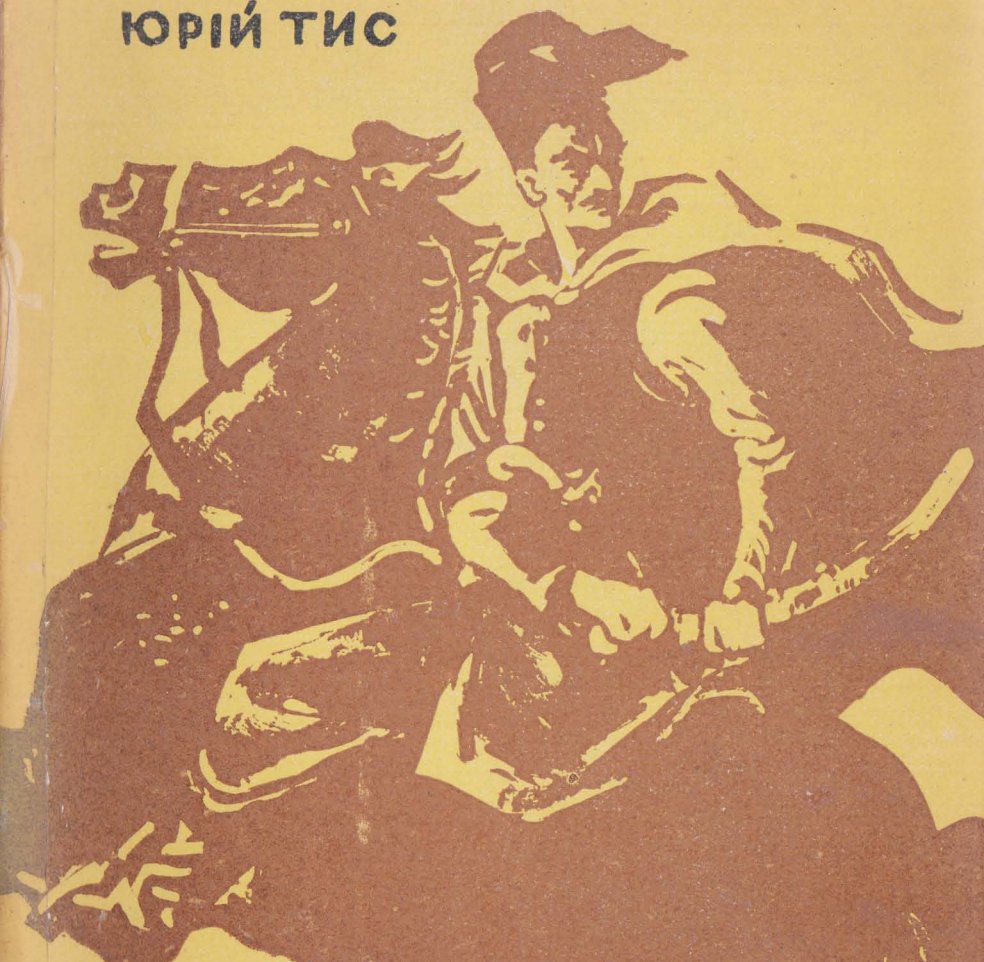

ЮРІЙ ТИС

**ЗВІДУН З
ЧИГИРИНА**

JORGE TYS

**EL EXPLORADOR
DE CHYHYRYN**

N O V E L A

EDITORIAL JULIAN SEREDIK

BUENOS AIRES — 1961

A. R. STRILBYCKYJ M.D.
4112 EUCLID AVE.
FORT WAYNE, IND.

ЮРІЙ ТИС

ЗВІДУН З ЧИГИРИНА

ВИДАВНИЦТВО
ЮЛІАНА СЕРЕДЯКА

diasporiana.org.ua

Тираж 1.500 примірників

Обкладинка та рисунки в тексті Бориса Крюкова

Este libro se terminó de imprimir el día 30 de noviembre de 1961
en los Talleres Gráficos CONTINENTAL GURFINKEL HIJOS,
S.R.L. - Lavalle 1671 - Buenos Aires

Copyright 1961 by the Publisher

IMPRESO EN LA ARGENTINA
PRINTED IN ARGENTINA

На ганку міського домику стояли в барвистих жупанах два шляхтичі і пильно приглядалися до постаті, що якраз до них наближалася. Вулицею простував невеликий ростом чоловічок, в якого ледве засіявся вус, не помічаючи ані вояків кінного полку гетьмана польного Калиновського, ні обох польських шляхтичів, що пильно зорили за ним.

— Діабел *) знає, хто це може бути! — промовив один з них і насунув на чоло боброву шапку з двома перами.

— Гей! — гукнув другий шляхтич до проходжого.

Але цей немов би нічого не чув, йшов далі жвавим кроком, і здавалося, що ніякі перешкоди в світі не мають для нього значення.

— Гей! — забасив перший, — а ходи но, пане, сюди!

Проходжий пристав, здивовано підвів брови і гордовито зміряв поглядом шляхтича.

— До мене це вашмосць гейкає? Помогти вам у чомусь?

*) По-польськи — чорт.

Шляхтичі рушили до прохожого, побрязкуючи срібними острогами. Вони зупинилися перед ним, обкидуючи пильним поглядом. А він вперся рукою в бік і грав пальцями на рукоятці стилета.

— Звідки будете? — запитав шляхтич.

— З Кракова.

— Папери є?

Прохожий засміявся.

— Ви, панове, медом налилися? Відколи то краківські студіозуси носяться з паперами? Цур їм і пек тим паперам. Краще Сенеку або Платона з собою носити, ніж залізні листи й пропуски.

— А хто ви такий, звідкіля і яка фамілія? — грізно спитав басистий шляхтич і поклав долоню на криву шаблю.

— А я собі студент, як сказано повище. Остап Ковальський, до послуг вашмостям нобілітований ще з часів праотця Авраама. Вчора у поединку розрізав носа молодому Вишневецькому, всю кров червону посполиту спустив з нього. А вашмосці хто такі, звідкіля і пощо?

— Ми у службі пана гетьмана польного Калиновського і маємо обов'язок перевіряти кожную чужу людину. Куди прямуєте?

— Додому, мості панове, додому, спочити на рідних подільських перинах.

— То вашмосць з України?

— І ще родовитий шляхтич український.

— Га! — загудів басистий — він певно до Хмельницького тягне!

Прохожий байдуже низав плечима.

— А я що — козак?

— Ходи, вашмосць, з нами! — погрозливо заговорив другий шляхтич, — а там перевіримо.

Остап Ковальський кивнув головою і пішов з шляхтичами до хати.

**
*

Уже вечоріло, а шляхтичі ще не знали, що робити з прохожим. З допиту виходило, що юнак нічого не визнається на подіях в Україні та що його більше цікавлять зальотні краківські панянки ніж воєнні події і завірюхи. Шляхтичі довго нараджувалися на самоті.

— Він або хитра штука, або дурень!

— Замолодий, щоб так хитрувати. Що студент, то правда, має цидулки від професорів, — засміявся басистий облесно, — і цілу в'язанку листів від краківських дівок.

— Лепський хлопець, не дав вам їх читати та ще назвав старим фавном, хе-хе-хе, ото вам попало!

Після наради шляхтичі покликали Остапа до себе.

— Поїдеш, вашмосць, з цим листом до табору пана гетьмана Калиновського. Будь ласка, пане Ковальський, зробіть нам цю послугу, бо віст-

ка вельми важна, фамілійна. А гетьман під Збражем стоїть, то це вам по дорозі.

— Думаємо, що не пожалуєте, бо пан гетьман щедрий магнат, — примилувався шляхтич, прощаючи Остапа. — З Богом, пане Ковальський!

Остап засунув листа в кишеню. Йшов далі, виминаючи юрби вояків, що спочивали перед дальшим походом на козацтво. Не поспішаючи, вступив до корчми, де аж гуло від гамору і стуко-ту. Польське вояцтво обсадило всі столи, що й місця не можна було знайти. Остап побачив, що при великому столику сидить самотній шляхтич, тому й підійшов до нього.

— Чолом! — привітав незнайомого і попросив дозволу присісти біля нього.

Незнайомий глянув на Остапа пессоловілими від вина очима і байдуже кивнув рукою.

— Сідай! Ти чужий у цьому вулику?

— Чужий. З Кракова.

Незнайомий заляв грубо і ковтнув вина.

— Ця дурна війна носить чоловіка по таких диких країнах! Ні до кого слова промовити!

Шляхтич знову потягнув вина.

За хвилину Остап знав уже, що його сусід є посланцем і постійно їздить від Варшави по Білу Церкву, завжди на коні, завжди серед небезпеки попастись на козацький паль.

— Паршива служба! — зідхнув важко підхмелений шляхтич, — що й казати.

Остап почав розважати його.

— Минеться! І війні прийде колись кінець. А я що? Те саме. Іду до табору пана гетьмана польного Калиновського і теж маю листа на грудях.

Виявилось, що обидвом стелиться та сама дорога, бо й шляхтич їхав до Калиновського з листом від короля.

— Від короля? — здивувався Остап.

— Ну, не від короля, а від канцлера. Це те саме.

Остап підливав вина, а шляхтич п'янів. Белькотів, що годі було розібрати його слова, брався цілувати Ковальського, то засинав, поклавши голову на стіл.

Прочунявся і знову захотів пити. Остап відмовив.

— Ні, досить уже. А сам я нап'юся чогось іншого.

Він вийняв з кишені якісь чорні зернятка і почав розтовкати їх металевим кубком. Шляхтич довго приглядався його роботі, врешті промимрив:

— Але ж пахне прекрасно, дай!

— Пожди, треба зварити.

Остап підійшов до шинквасу і за хвилину повернувся з двома чашками запашної чорної рідини.

— Гірке свинство, — вирік шляхтич, спльовуючи на землю.

— Пий, від того скоріше прочуняєшся. Це кава. У нас її не знають, але я дістав її від знайомого заграничного купця.

Випивши, обидва подалися до кімнати для гостей, яку раніше замовив Ковальський. Тут були розстелені два ліжка і шляхтич звалився на одне з них, навіть не роздягаючись. Він захропив з місця, не промовивши ні слова.

Остап посидів ще хвилину при свічці, не відвертаючи очей від свого супутника. Переконавшись, що цей спить глибоко, забезпечив двері залізним засувом, закрив дерев'яні віконниці і наблизвся до ліжка. Шляхтич спав, аж хропив. Остап перскинув його на плечі, розіпняв каптан і виймив з-під його сорочки великого запечатаного листа.

Він сів біля столу, де горіла свічка, і уважно почав розглядати листа. Таки справді печатка була з королівської канцелярії, велика чорна печатка з витисненим державним гербом. Остап помалу наблизив листа до свічки, нагрівав печатку, пробував, чи не вдасться здійснити її без ушкодження. Коли відігрівав забагато, віск починав танути, а поки не застиг, не міг його доторкнути, щоб не залишити слідів. Знову треба було ждати, поки королівська печать не ствердне. При дальшій пробі зняти печать віск переламався. Тоді Остап занехав всяку обережність і відкрив листа.

Король сповіщав Калиновського, що військо є готове до походу на Хмельницького і ждав від гетьмана польного, аби цей, не гаючись, розташував свої полки згідно з залученим пляном. Сам Калиновський мав піти в район Ладижина і там ждати на дальші накази.

Остап прочитав листа кілька разів. Запам'ятавав усі подробиці, назви міст і прізвища польських полковників та чужинецьких наємних генералів, щойно тоді склав його знову, нагрів віск і обережно заліпив ним листа. Готовий лист всунув під сорочку шляхтича, не звертаючи ніякої уваги на нього, наче б це не була жива людина.

Після цього його зосереджене обличчя знову випогодилося і стало безжурно-веселе. Остап сягнув рукою до кишені і дістав з неї жменьку засушеного зілля.

— Що б я вдіяв без тебе? — прошепотів він радісно. — А так трішки цього зілля до кави і королівський посланець прокинеться аж завтра.

Ковальський признав у душі, що мав щастя. Шляхтич їхав сам, без ніякої охорони, бо шлях був набитий польським військом, то ж не грозила ніяка небезпека.

Остап замислився на хвилину, а опісля рвучко підійшов до дверей. Він поправив стилет при поясі, обережно відкрив двері і помалу вийшов на вулицю. Біля корчми розглянувся сторожко на всі боки і стрибнув у перевулок. Садки, тини і

перелази були йому знайомі, наче рідні, то ж Остап майже біг. Пробіг стежкою, перестрибнув тин і підійшов до однієї хати. Місяць ще не зійшов, було темно, і його постать невидно прилипла до тіней ночі. Постукав у вікно.

Місто гомоніло голосами п'яних жолдаків, вили і гавкали собаки, хтось бродив вулицями, тільки мешканці містечка позамикались у хатах і не світили світел, щоб яке лихо не наскочило.

Двері хати ледве чутно скрипнули, але Остап почув цей скрипіт.

— Пусти, Василю, справа дуже важлива.

Двері відкрилися й Остап шугнув у сіни.

— Поговоримо таки тут, Василю, в хату не веди.

Він нахилився, поки не почув близько своїх уст дихання незнайомого, і прошепотів.

— Світанком рушиш у Ярослав. До Семена. Якщо б тебе питали по дорозі, скажеш, що йдеш до хворого свояка. Семен знає, то зразу зігнеться у чотири погібелі, стогнатиме немов справді вмирає. Йому перекажеш те, що почувеш від мене, і хай він чвалом мчить до Львова, а там перекаже Климові. І нічого більше. Клим подасть далі до Чигирина, чи де слід.

Остап довго шепотів зміст листа, Василь два рази повторив усе і аж тоді його гість попрощався з ним.

— А на муках ані слова, Василю! Це важить-

ся доля України. Щастя тобі Боже!

Увійшовши до кімнати, де спав шляхтич, Остап обернув його лицем до стіни, а сам сів за стіл. Вийняв листа, який дістав від двох шляхтичів, що послали його до Калиновського, без вагання зламав печатку і почав читати. В листі було написано про різні маєткові справи гетьмана польного та прохання нагородити Остапа, якщо він доручить листа. Ковальський довго приглядався до літер письма, що були великі і широко розставлені, опісля лукаво усміхнувся, виймив з подорожного мішочка невеличку плящину, вилив кілька краплин рідини на хусточку і звогчив папір. Пригрівши його над свічкою, побачив, як на папері виступають інші літери, писані таємним еліксиром. Літери були дрібні, але читкі.

В листі було написано, що післанець є підозрілою особою, але тут у місті нема ані відповідних підвалів, ані засобів і часу докладно його перевірити. У військовому таборі пана гетьмана буде краще видно, хто він і чого мандрує по воєнних теренах. Якщо післанець є шпигуном Хмельницького, то цілком певно принесе листа, щоб мати змогу побачити те, що діється в польському таборі.

Остап підсміхнувся глумливо, спалив листа над свічкою, відкрив віконницю і висипав попіл за вікно. Опісля поклався на вкриту килимом лаву і задрімав.

Сонце підбилося вже високо, коли Остап несподівано прокинувся. Над ним стояв його новий знайомий, пан Теофіль, термосив ним і гукав:

— Пане Ковальський, пане Ковальський!

Остап протягнувся.

— Що сталося, пане Теофілю?

— Очуняйтеся! Таке лихо, таке лихо!

Остап підвівся. Тоді шляхтич розповів йому, що королівська печать поламалася, бо він забув виймати листа, коли клався спати.

— Якщо б це не був лист з королівської канцелярії та ще й до Калиновського, тоді дрібниця. А так, що робити, вчинять слідство, моя репутація пропала, на худопахолка обернуть. А то вже й посольський чин обіцяли.

Посумнів шляхтич, замислився. Взяв листа і простягнув Остапові.

— Ви, пане Теофілю, наче відро повне нещастя, — сказав Остап, — а так не можна. Заспокойтеся, зарадимо, бо ж немає лиха, щоб його не обійти, коли знаємо про нього завчасу.

Остап поклав листа на стіл і поплескав шляхтича по плечу. Цей з надією підвів очі на нього.

— Вас, пане Ковальський, сам святий Теофіль зіслав мені на землю.

— Це правда, — тихо сказав Остап, — але й ви мосціпане, людина мудра, тому спільно придумаємо щонебудь. А покищо, чи не добре було б горлянку прополоскати і тілові віддати належне?

Покликали слугу й замовили обід, а поки внесли печене порося та ведмедик горілки, Остап приготувався до дальших мандрів. Попоївши, почали обмірковувати плян, як рятувати пана Теофіля.

— Бачите, пане Теофілю, як то спокійно тепер працює думка, коли з добрим обідом і флюїд чистого розуму ввійшов у людину, — говорив Остап, лукаво прижмуривши око. — Тепер можемо спокійно мислити. Ось наприклад, може слід вам кудись тікати, або зарізатися, чи втопитися?

— Душегубство над собою вчинити? Ні, пане Ковальський, моя натура спокійна і тиха, не дозволяє мені на такий страшний злочин. І подумати не можу, що мене закопають у рові і гни-тиму... Це недобра думка, пане Ковальський.

Пан Теофіль сумно покивав головою.

— Тоді хіба тікайте!

— А куди, пане Ковальський?

— Може б до турків? — з сумнівом у голосі запропонував Остап. — А може до Хмельницького? — заговорив знову, коли побачив, що шляхтич мовчить.

— Та що ви, вашмосць? — крикнув цей. — Та ж Хмельницький гірше за татарина.

— Свята правда! — покивав головою Остап.

— А може, — сказав після надуми шляхтич, — і не тікати, і не вбиватися, а так тільки, скажімо, поранити себе?

— Поранити? — здивувався Остап. — Та навіщо це?

— Я урядовець канцелярії, пане Ковальський, і військового ремесла не знаю. І ось могло скласти-ся таке, що на мене напали опришки. Раз шаблею через груди і поламали печать. Можливе таке?

— Можливе, — притакнув Остап, — тільки раз через груди замало. Та ще якраз так щасливо, що вістрям по печаті. Ні, тут треба ще щось додати, наприклад, по руці.

— Шкода руки, — заперечливо промовив Теофіль, — рука завжди пригодиться, краще вже по голові.

— Хай буде по голові, — погодився Остап.
Нараз шляхтич кинувся до Остапа.

— Благаю вас на нашу приязнь, пане Ковальський, добродію мій, рятуйте мене, ніколи вам цього не забуду.

— Та що ви, пане Теофілю, — зняковів Остап, — та що ви?

— Рубніть мене, а я присягну, що це злодії напали, їх повно тепер по лісах.

Ще довго радилися, врешті погодилися. Негайно посідали на коні і рушили шляхом на Львів.

— Може тут? — спитав Остап.

Шляхтич оглянув околицю. Наближалися до лісу, що таємничо майорів перед ними.

— Трохи далі, — зідхнув шляхтич, — чує мое серце, що не тут рішається моя доля.

Незабаром Остап знову запитав:

— А чи не тут? Думаю, що далі годі відтягати. Ярослав недалеко, а це останній ліс перед ним. Шляхтич затривожено глянув на Остапа.

— То хай вже діється, що має статися. Де ж то будете рубати мене, пане Ковальський?

Вибрали місце уявного нападу, там де лісок сягає дороги і щасливий закрут ховає перед цікавими.

— Безлюдна околиця, — мовив Остап. — Ось тут, пане Теофілю, ви їдете собі, підспівуєте, міркуєте, як погуляєте в місті, і взагалі у вас думки веселі. Ви ще в межах Речіпосполитої, небезпеки немає, це вам не Дикі Поля, не козацькі володіння. Тут кожний зустрічний посполитий скине шапку перед вами, пане Теофілю, бо ви шляхтич, і пан, і посланець королівської канцелярії. Та ще за ваші заслуги і землі вам з кількома селами приділять в Україні. . . Правда, треба раніше ребелію козацьку здушити.

— То тут рубати мене хочете? — ніби не чуючи слів Остапа, тривожно запитав Теофіль.

— Хочу, чи не хочу, неважно, пане Теофілю.

— Так, хай діється Божа воля! — злякано закричав шляхтич. — Рубайте, пане Ковальський.

Позсідали з коней, вибрали місце і Остап вийняв шаблю.

— Рубайте! — крикнув шляхтич і закрив очі.

Остап вигнув у руках шаблю, спробував вістря пальцем.

— Вже! — промовив і рубнув навскісь через груди.

Шляхтич захитався і впав. Остап підстрибнув до нього, підняв на ноги.

— Нічого, мосціпане, — промовив, оглядаючи груди шляхтича, — робота як у годиннику. Контуш розтятий, сорочка розшматована... а тепер лист, зараз побачимо... Га, попри саму печать, добре, дуже добре! Болить?

— Ще ні, — закліпав очима шляхтич, — більше страху, як болю.

— А може не треба більше? Можу кинути вами об землю, звихнути вам ногу, чи що там?

— Рубайте по голові, — гостро наказав шляхтич. — Діло треба кінчати.

Він розставив широко ноги і заклав руки за спину.

— Ну? — знову ж закрив очі.

Остап замахнув шаблею і вдарив плазом по голові.

— Добре, — захитався шляхтич, — а тепер трохи на гостро.

Другий удар звалив його з ніг і обляв його лице кров'ю. Остап приклякнув і оглянув рану.

— Чиста робота, пане Теофілю, — сказав він поважно, — плазом по черепі, а опісля гостро по чолі і ніс на двоє.

— Мені темніє в очах, пане Ковальський, але дякую вам щиро, — шляхтич простягнув руку. — Можете рахувати на мене як на Завішу. Тепер сповніть свою обіцянку, дорогий лицарю, думаю, що ще побачимося у житті.

— До побачення, як доїду до табору Калиновського, розкажу ваші пригоди. А ви лікуйтеся чесно і поволі. Нема чого поспішати. Бувайте, пане Теофілю.

Шляхтич ледве підніс руку на прощання. Остап помчав до міста.

— Там при узліссі лежить шляхтич. Порубали якісь злодюги, а він важна персона, панове, — звітував у магістраті. — Коли я надїхав і кинувся до них, повтікали, бісурмени.

Остап подався на львівський шлях і чув ще, як на рятуюнок шляхтича почвалаала допомога.

Остап Ковальський протискався крізь юрбу народу на львівському ринку. Забарився, а тому навіть не цікавився багатими крамницями з закордонним товаром. Поспішав, оминаючи чванливих драгунів та німецьких найманців, що їх не було важко пізнати по голених лобах.

Завернув у бічну вуличку, проскочив у темну браму і тут же зійшов сходами вниз, де тягнулися великі льохи з вином. Чимало було тут ходів і закрутів, вузьких проходів, у яких не важко загубитися, заблудити. Несподівано на закруті появився чоловік, ніби гайдук, у темній капоті, що руку тримав за спиною. "Ножа тримає драбуга", майнула думка в Остапа. А гайдук витягнув довгу шию до нього і блиснув зубами.

— Куди?

— В лябіринт, — відповів швидко Остап.

Драб відступив у тінь, показавши рукою, куди йти. Тут стояв довгий ряд велетенських бочок з вином. Десь згори просочувалося тендітне світло дня. Але що далі ставало темніше.

— Милостивому панові більше світла? — запитала нагло підлесливим голосом темна постать, що виринула з-поза бочок.

— Чому ні, голубчику! — відповів таким же лисячим тоном Остап.

Постать підсунулась ближче. Остап завважив, що це був невеликий ростом чоловічок, зате огрядний у череві, і колихався на кривих ногах.

— Ох, трудно, дуже трудно з тим світлом, — промовила постать, пильно приглядаючись Остапові.

— Обійдеться і без світла, — стиха промовив Остап.

— Треба було зразу так казати, — прояснів на обличчі чоловічок, — а то в мене залізо люзом сидить і чого доброго черкне вашу милість. Будь ласка, вашу ручку!

Він узяв Остапа за руку і повів. Після кількох закрутів затримався і сказав:

— А тепер одягніть цю машкару, добродію, такий закон у нас. Ось так.

Він допоміг Остапові вдягнути на голову білий полотняний мішок з вирізами на очі й уста.

Відкрилися дубові двері й Остап увійшов у світлицю залиту світлом. На довгому столі горіли свічі, а довкола сиділи дивні постаті всі в машкарах на головах.

— Це саме той, про якого я згадував! — промовила коротко одна з постатей. — Сідайте, пане Ковальський, слухайте і карбуйте у своїй голові, на письмі нічого не даємо.

І тоді почали замасковані звільна і виразно

звітувати, звертаючись в Остапів бік.

— Ляхи замовили зброю, замки до мушкетів і гарматні кулі. Далі залізо. З того половину доставляємо у винницький ліс. Ніхто не дорахується, беремо залізо з рудень без обліку, а працюємо вдень і вніч.

— По лісах є наші люди. Мають свої засіки і сховки. Коли бути війні, перетнемо всі тракти і шляхи, не дамо проїхати возам, схопимо гінців. Ляцькі війська залишимо в Україні без сполуки з польськими землями. Ні сюди їм, ні туди.

Опісля подавали кількість відкладених і закопаних мушкетів, переповідали, у яких місцях стоять готові загони і хто їхні ватажки.

— Чули, козаче?

— Чув!

— Так передайте кому слід і на цьому кінець нашим зборам. А тепер, розповідайте нам, як і що, чому і куди, одним словом, усе що чули, бачили і що сказати вам можна.

Остап розповів, що знав, а коли згадав про свої пригоди, не міг відпроситися. Домагалися, щоб розказував, подали чарки і напої. Хто смакував мед, а хто пив пиво чи вино, закусували і слухали. А Остап розповідав.

Коли ще був при війську, розпитали його, які мови знає і де бував цілими роками. Цікаво було для них, себто для старшин війська запорізького його величності пана гетьмана Богдана

Хмельницького, які міста знає, а тоді сповістили його про своє рішення. Негайно йти йому у польські землі з сотнею вибраних козаків і підняти там повстання. До семи місяців має повернутися, якщо житиме ще на цьому світі. Сказав їм: знаю Краків. Відповідали йому: їдь туди з людьми.

Рушила сотня вибранців. У Львові переодягнулися у польську одежу, яку доставили їм свої люди.

В цьому місці Остапового оповідання слухачі заворушилися і йому здалося, що вони знають про це та що це вони доставили тоді одежу.

Сотня вибранців, які пішли з Остапом на польські землі, мала спеціальні завдання. Переодягнувшись у Львові у польську одежу, Остапові люди залишалися по дорозі в різних містах. Кожний мав своє місце, де став то за наймита, то купцем, чи яким майстром-ремісником. Били чолом один одному на прощання і залишалися на непевну долю, а всі знали, де хто сидить, в якому місті, і яке діло йому призначене. Таким способом можна було скоро і певно передавати потрібні вістки і повідомлення від Кракова аж по Чигирин.

Прийшов час, коли Остап залишився одиникий, як билина при чужій дорозі. Двадцять останніх друзів забрило у краківське підгір'я бунтувати народ, а завданням Ковальського було

знайти ватажка. І тут сатана підклав йому ногу, що лиха всякі посипались на нього, наче з розпорошеного мішка. Перш усього підбив собі ногу і не міг рушитися з одного села. Опісля заболів зуб і коваль вирвав йому не хворого, а здорового. Врешті, коли сяк так вихрапався з біди, обдерли його опришки і мало не вбили, бо гордовито з ними поведився. Допав до Кракова, як який нетяга, як старець, і тільки давні знайомі дали йому змогу прийти до себе. Остап розповів їм правду, що його побили і пограбували злодії.

У Кракові Ковальський пізнав шляхцюру сукатого і костистого, Наперского з пореклом Костка. П'яниця був і чванько, такий собі шляхетський босяк. Все йому було не до вподоби. І король не той має бути, і магнати драбуги, з сусідами поведився зле, робив наїзди на чуже майно, а здобичу не тримав вдома, закопував її у горах, у лісах. Нахвалявся тими ділами Костка і жалівся, що два рази засідав на канцлера Осолінського без успіху. Канцлер міняв шляхи, мабуть, в останню хвилину вибирав безпечніші.

Остап здружився з Косткою, твердив, що він теж проти короля і магнатів.

— А на війну в Україну чому не потягнеш? — питав нового знайомого.

— Пхі, — віддуд уста Костка, — на такій війні нічого не заробиш. Голяки всі ці козаки разом з

їхнім Хмелем. Краще обдерти одного магната, як цілий полк козаків.

Розмови сходили на повстання.

— Чому не можна повставати? — перемовляв Остап. — Ось у німецьких країнах 30 років велися війни. А Валенштайн не зазнав слави? Що можна там, можна й тут, а ти, Котко, дуже схожий на Валенштайна. І ти можеш здобути славу й гроші.

— Ні, — заперечив Костка, — перше гроші, а опісля слава.

— Хай і так, — погодився Остап.

Пощастило Костку перемовити. А в країні емісарі Хмельницького вже робили свою роботу. Нарід гомонів, кипів, був на межі бунту. Тоді появилися вістки про Костку. Ніби герой, оборонець люду, приятель селянина. Почали громадитися підгаляни в горах і краковяки по долах. Кожний доволі натерпівся від панської бути.

Одна ватага під проводом самого Остапа напала на магнацький замок, ограбила і спалила, що тільки вдалося. Остап великодушно дозволив розтягнути награвлене добро. Костка - Наперський вогнем і мечем нищив панські садиби і двори. Повстання поширювалося і занепокоїло воеводу.

Але в той час Остап спостеріг серед повсталого селянства перші ознаки розкладу. Костка не знав, в ім'я чого він воює; хлопи спалили двір і не мали потреби йти далі від своїх сіл. Були й такі, що зголошувалися до повстанців, але, ухопивши

сокиру чи косу, зникали вночі безслідно. В господарці пригодиться кожний шматок заліза. Костка не звертав на це уваги.

— Хлоп хлопом, — казав він, — з ними нічого не досягну.

— Хіба мотузку, — докинув Остап.

— Іди геть, пся крив, з такими словами, — розлютився Костка і потягнув з пляшки.

Незабаром не було що грабувати, пани повтікали в Краків, а гроші забрали або закопали у невідомих місцях. До того ж наспіли вістки, що король наказав вислати військо проти Костки.

Остап написав Костці кілька універсалів. За що боротися? Костка не знав, що писати. Про волю? Щоб не було панів? А він що, худобахолок який, хлоп? Сам проти себе писати не буде. Врешті й так ніхто не повірить. Як можна бути без короля, без магнатів? То ніби хто королем буде, Мацек з-під кладовища?

Тоді Остап порадив наwerbувати німецьких піхотинців і райтарів. Там війна покінчилася і вояки були без звичного хліба. А вояки з них не те, що тутешні селяни!

— Пі-і-і! — запищав з подиву Костка. — Що теж мені швидше не прийшло на думку! Їдь, чоловіче до німців, — гримнув кулаком об стіл, — їдь зараз же, дві хоругви привези.

Остап поїхав саме у час. Польське військо оточило терен бунту, вивішало селян, а Костку

«Костка йшов на смерть, з погордою споглядаючи на юрбу» (стор. 28).

зловило і привезло у Краків. Одного дня на ринку зібралася товпа народу. Костка йшов на смерть, з погордою споглядаючи на юрбу. Він відвернувся і владно підступив до колоди. Блиснув топір і голова ватажка глухо стукнула об дощаний шафот.

Серед натовпу стояв Остап Ковальський. Хай спочиває з Богом безумний ватажок, що не зумів вийти поза межі жадоби золота, поза власні мізерні справи.

3.

Остап Ковальський вїхав у Чигирин. Був немов заворожений безліччю народу, незнайомими обличчями полковників і отаманів, яких у вічі досі не бачив. Може і не відчував би такого збентеження, як би не згадка про те, що зустріло його, коли переїжджав попри хутір під містом. Глянув і закам'янів. Біля хутора стояла не дівчина, а жива врода. Не надумуючись, стрибнув з коня і як до доброї знайомої:

— Ой, Наталко! — розняв рамена.

Але рамена не обійняли нікого, дівчина подалася назад.

— Я, козаче, не Наталка, а Оксана, — промовила і глянула очима повними проміння.

З роду недолюблював цього імени, але сьогодні воно видалося йому найкращим у світі. Виправдавсь, що помилився, бо довго перебував серед диких людей, а думав, що вона далека своячка, і це і те. Хто зна, може дівча повірило, поплила розмова, наговоритися не могли. Обіцяв приїхати, як тільки зможе.

Справді, сам дивувався собі, що в так короткий час тільки разів заїжджав до дівчини. Вона жила у дядьків. Почав бувати в хаті. Дядько Ок-

сани, старий козацький сотник, рідко сидів вдома, якісь важливі справи затримували його часто в місті. Але коли мав час, радо заводив розмову з Остапом і при меді в садку реготався з пригод молодого козака. Згодом Остап став неначе дальшим членом сім'ї.

Повертаючись до міста, замислювався. Приходили думки, яких не знав досі. Що ж, здається, треба буде попроситися зі свободою. Врешті кожного жде те саме, коли підходить його черга. Вкінці вирішив, що хай краще сама доля веде його, як писано у зорях. Це був перший і єдиний випадок, у якому здавався на цю таємничу і все-сильну потугу.

У полку повідомили Остапа, що з наказу старшини він переходить до прибічної сотні пана полковника Богуна. Незабаром полк Івана Богуна вирушив у рейд на ворога. Полковник їхав напереді, веселий як завжди, за ним — прибічна сотня, а далі довгою валкою козаки з сотенними прапорчиками, у барвних жупанах, у броні з плетених дротів, озброєні рушницями і шаблями. Усе місто проводило козаків, не одна сльоза змочила хустинку, і не один замислився, чи зустріне ще раз улюбленого друга. А козаки їхали радісно, прощання належить до вояцької долі, як добра шабля, як дівчина.

Вийшли з міста і засіяли поля кольоровими жупанами і свитами. За собою підносили туман

куряви, цокали кінські копита, збивали шлях. Враз ударили в тулумбаси, заграли жоломійки і grimнула величня пісня: "Військо йде, коруговки мають. . . "

Військо йде!

Остап скося приглядався своєму полковникові. Кілько боїв за цим славним козаком, скільки перемог і пригод лицарських! Жовті Води, Корсунь, Берестечко. . . Та чи згадаєш усі вирішні завдання, які гетьман накладав на нього? А тепер знову їхали на нові бої, на нові перемоги.

— Хто тут новий у прибічній сотні?

— Посувайло!

— Точибочка!

— Ковальський!

— Сімднів!

Кожний за чергою підїжджав до полковника.

— Ти звідкіля? Коли пристав до козаків? Що робив досі?

Остап розказав про себе.

— В бою будеш біля мене! — коротко відповів полковник.

Одного дня богунівці вискочили з перелісків, на шляху тяглося польське військо. Похилилися у скоку прапорці, понісся степами крик бою. Козаки розірвали похідний порядок, відчахнули піхоту, розкололи драгунські сотні, вимішали табори.

— На ворога! За Хмеля!

Піхотинці біля обозів сипнули з мушкетів, не

розбираючи у суматосі, хто свій, хто чужий. Другий раз вистрілити вже не встигли. Їх вкрили дві запасні богунівські сотні.

Остап не стямився, як усе скінчилося. Полеми вганяли окремі вершники, виловлюючи втікачів. Кінь Богуна басував ще у бойовій гарячці, а вже полковник махнув пірначем.

Збірка!

Ставали у лави. Тут і там порожнє місце, за них мовили молитви. Полонені копали могили, їх відвели опісля лісовими нетрями в запілля. Буде гарач для татар.

Рушили далі, у зустрічному селі віддали таборове майно сільському отаманові для розподілу людям.

Колихаючись спокійно у сідлі, Остап пригадував собі бій. Сік шаблею, скакав конем, де треба було обстояти друга, пильно спостерігав, щоб не віддалитися від полковника. Тут у спалаху крові все залежало від проворности і бистрого ока. Куди важче було рубати Теофіля, так сказати б, на холодно, на сухо.

Але це ще не була війна. Поляки займали тільки вихідні позиції, згідно з наказами Варшави. Повідомлені завчасу даними з перехопленого листа Теофіля, козацькі війська не допускали ворога до своїх територій. Вони розбивали окремі ватаги післанців. Поляки метушилися, не були певні ні дня ні ночі, лякалися.

Полковник Богун рейдував далеко на тили польських військ, і тільки один раз наскочили на нього польські гузари. Він прийняв бій, а під ніч розсипав відділи, щез, розчинився у повітрі. Наступного дня розбив несподіваним наскоком охоронну сотню Вишневецького, захопив канцелярію і знову пропав у лісах. П'ятнадцять січей закарбували козаки на прикладах мушкетів, а тоді завернули і подалися до Чигирина.

У місті ще більше юрмилися чужинні купці і послали з далеких сторін. Стало відомо, що війни не оминуть, і тому кожний володар хотів мати докладне повідомлення про події.

Остап цікаво приглядався до чужих людей. Бачив чехів і угрів, повагом ступала валка верблюдів з вантажем кримського краму, звільна пересувалися між юрбою татарські послы на малих степових кониках.

Остап стояв, спершись на тин, і мовив до козацького сотника, який саме вийшов з будинку:

— Це царські люди. З посольства Бутурліна.

Ішли юрбою, у грубих брудних одягах, з довгим волоссям і нечесаними, розпатланими бородами. На головах мали такі ж патлаті шапки, а дехто зачепив у носі мідяну круглу сережку.

Остап закрити уста й ніс хусточкою. Сотник поглянув на нього і засміявся:

— Смердять? Це ще нічого, але у Москві годі й дихнути, бував я там не раз і не два. Жупан пе-

рейде цим смородом, що й по місяцях вживати його не можна.

Обидва гляділи на нову валку татар.

— Союзники! — ущипливо сказав сотник. — У Чигирині домовляються на спільну війну з ляхами, а поза містом беруть ясир.

Остап скипів.

— Наших богунівців пустити б на них!

— Потерпи! Якщо не договоримося з ними, підуть проти нас з поляками. Король вже обіцяє султанові заплатити грішми і ясир з України.

— Гуляють по нашій землі і ляхи і татари, а ще й москвини починають нами цікавитись.

— В таких часах живемо, на всі боки відбивайся, а сил на те немає. Розмишлюєш бувало над тими ділами і згадуєш: чимало народів воювало Україну, йшли на неї і верталися, а Україна таки залишалася Україною.

— І потужніє щораз то більше.

Уже три дні була слота, на вулицях розлилося болото і мало хто виходив з дому, хіба за пильним і невідкладним ділом. Місто насіла мряка, бовваніла по садах і перевулках, найменший вітерець не ворухив дерев, обважнілих зрілим плодом.

І саме у такий час покликали Остапа у канцелярію.

— Діло до вас, пане Ковальський, — заговорив старшина, що сидів за паперами, — спіймали наші звідуни чоловіка, сидить у вежі. Він зізнав дивні справи і таки виявив, що йде до ляцького гетьмана Калиньовського. І так з того, що колись розповідали ви, а тепер каже він, виходить, що це ваш знайомий. Чи не Теофіль буде?

Остап зійшов у підвал вежі і глянув крізь віконце у дверцях. Справді це був Теофіль. Хвилювався, мовив молитву, врешті присів на дзиглику та втопив обличчя у долоні. Остап тихо засунув віконце і подався до канцелярії. Тут довго розмовляв зі старшиною.

— Задурний до такої роботи. Признався, наживати йому і пустити на всі чотири вітри. Тільки не так просто, а заграти комедію. Він може нам ще придасться. Убога у нього думка і недо-

речні судження, а такий хай і далі свою роботу робить.

— За нашим відомом, — старшина кивнув головою.

Опісля так склалося, що саме в той час, коли сторожа вела шляхтича на допит, навинувся по дорозі Остап. Він пристав, вліпив у шляхтича здивовані очі і розгорнув рамена:

— Пане Теофілю, кого я бачу!

— Пане Ковальський?

— У власній особі! Що з вами, приятелю?

Остап глянув на козака, який проводив шляхтича.

— Спіймали мене, пане Ковальський, невинну людину ув'язнили, — мало не заплакав шляхтич.

— Куди ведеш його, козаче?

— У канцелярію.

— Так, ходімо разом.

По дорозі Остап розпитав, де сидить Теофіль, коли і за що його спіймали і що він ніби міркує про свою долю.

— Пропає я, пане Ковальський, з ними не жарти. Ще може раз чи два розпитають, а опісля почеплять мотузку на шию. Нема порятунку, пане Ковальський.

— Пождіть, пане Теофілю. Хто живий, хай не кидає надії. Я сам поможу — прошепотів, оглядаючись на козака, що цілком не цікавився ними. — Правда, ця справа нелегка і небезпечна.

Самі знаєте, я не з їхніх, але маю тут декого. Ідьте ви спокійно на допит, а я біжу, я певний, що визволю вас, пане Теофілю!

Остап поспішно відійшов, звернувши у перевулок і тут спокійно подався додому.

А вночі хтось перекрутив ключем у замку камери, де сидів шляхтич. Цей зірвався на рівні ноги. Перед ним стояв Остап з клунком у руці, а позаду нього сторожовий козак освічував камеру смолоскипом.

— Збирайтесь, пане Теофілю! І не питайте нічого! — поспішно заговорив Остап, спостерігаючи, що шляхтич розняв рота з хвилювання.

Остап кинув клунок.

— Одягайтесь, а тут папери. Поспішайте, щоб нас не застукала зміна вартових.

Вийшли на вулицю і Остап повів шляхтича бічними вуличками на Львівський шлях.

— Нікому ні слова про вашу пригоду, пане Теофілю. Скажете у Варшаві, не повірять, подумують, що ви на козацького шпигуна перекинулися. Перепустки спаліть, як прийдете до наших. І про мене нічого не згадуйте. Я тут маю свої справи. Розумієте?

— Пане Ковальський, я вам того ніколи...

Остап торкнув його за плече.

— Не тратьте часу, пане Теофілю. Поки темно мусите бути далеко звідсіля. Хай вам щастить, бажаю зі щирого серця.

Шляхтич хотів ще щось сказати, але Остап перервав йому нетерпляче:

— Вже все сказано, пане Теофілю! А тепер беріть ноги за пояс і щоб я вас тут більше не бачив!

Шляхтич зник у темряві. Остап дивився за ним хвилину, а згодом подався до міста. Вранці зайшов у канцелярію.

— Усе в порядку. Ось тут вулиця і дім, у якому він живе у Варшаві. Пригодиться.

Старшина відклав папір, який подав йому Остап, наче маловажну справу.

— Погані вістки, пане Ковальський. Татарський загін підійшов аж під Чигирин. Це ніби союзники, а ось забрали людей у ясир і побігли у степи.

Остап стрепенувся.

— Відбити ясир, хай чорт бере все, раз провчити бісурменів!

Старшина заперечуючо покивав головою.

— Важніші є справи батьківщини. Не можна починати війни з ханом. Треба по-доброму йти до згоди, відібрати ясир. Можна силою, але без бою. Покищо жду певніших вісток.

Цього дня Остап зазнав великого удару. Він ще говорив зі старшиною канцелярії, коли на дворі почувся чвал коня і незабаром до кімнати вбіг дядько Оксани.

— Мій хутір! Вдерлася яка десятка татар і захопили з собою всю мою сім'ю.

— Як це? Коли?

— Вранці, коли я виїхав до міста. Жінки залишилися, як звичайно, самі. Але нема що розповідати. На коні і в погоню.

Остап вибіг з канцелярії. Чвалом подався до полку, дістав дозвіл і приєднався до козаків сотника. Мчали до хутора мовчки і аж коли стали на місці, Остап відізвався тихо:

— Не з гарячими головами, пане сотнику, подумаємо, вирішимо. . .

Сотник не відповів. Розглядали кухню, увійшли до кімнати. На долівці були сліди багатьох людей, стільці поперекидані, ледь-ледь догоряв вогонь у печі. Смуток і розпач віяли з порожніх кімнат хутора.

Сотник понуро розглянув світлиці. Остап підняв з долівки покинену татарську нагайку.

— Ідемо?

Стрибнули на коні, з ними пігнула десятка козаків. Їхали слідами, які залишили на розмоклій землі татарські вершники.

— Коней у них з тридцять, — промовив Остап, що пильно стежив за слідами.

— Виходить, що татар не більше десятки. Інші коні для добичі.

Татари міняли напрям, блукали в степу, щоб

змити погоню, врешті пішли ходою. Під вечір сотник промовив:

— Тут десь будуть ночувати. Доводиться нам тепер вирішити справу.

Він довго умовлявся з Остапом. І сотникові було відомо, не вигідно є встрявати у відкритий бій. Виправдуйся тоді за глупість перед гетьманською канцелярією! Татарський хан теж викручується, не ми мовляв, беремо ясир, а хто там відає, чим живе степ! Різні збройні ватаги шведяються Дикими Полями, може це звичайні розбишаки і злодії? І християни торгують людським крамом, продають у Венецію чи деінде.

Остап довго переконував сотника, аж врешті цей погодився. А тепер прийшов час діяти. Сліди татарських коней показували, що загін розбрився у всіх напрямках; десь недалеко зійдуться знову на нічліг. Таким способом обманюють погоню.

Остап вибрав трьох найкращих козаків і подався у степ. Сотник з іншими козаками помалу підсувалися до нічлігу татар. Вирішили, що Остап обійде загін і пічне розмову з татарським ватажком. Сотник має наступати тільки у випадку стрілянини або від гомону бою в татарському леґовищі. Цю можливість враховано, як остаточний вихід, бо Остап мав поладнати справу мирно і без розголосу.

На доброї пів милі обійшов Остап з козака-

ми мнине татарське леговище, станули під вітер і ждали. Під вечір понісся степом запах диму. Татари розпалили вогнище. Тоді Остап з козаками рушили вперед. Їхали свобідно, з голосним реготом, затагнули пісню. Раптом Остап насторожився. З лівого боку видніли сліди багатьох коней. Стоптана земля чорніла довгою смугою, що губилася десь попереду на степовій рівнині.

Остап зупинив коня. Хоч як він не давав пізнати цього по собі, його турбувала вельми доля Оксани. Не сходила йому з думки її струнка тендітна постать, уявляв собі, що вона жде від нього і тільки від нього свого порятунку, що від нього залежить її доля і життя. Дотепер здавалося йому, що визволення Оксани і всіх полонених не натрапить на великі труднощі. Вірив у своє щастя і добру годину. Тепер зніяковів. Положення мінялося, вислід його виправи став щораз то менш надійний. З приготованого задуму не залишалося майже нічого. Треба було негайно придумати щось інше, перед ним не мізерна десятка татар, а щонайменше сотня.

Лютував сам на себе. Можна було передбачити, що малий загін є тільки часткою війська, яке десь недалеко спочиває по трудах походу з Криму. Нові задуми залежали тепер вповні від нього, про татарське військо не міг повідомити сотника, не міг з ним порозумітися.

На дальше роздумування не стало часу. Про-

ти них виринула постать татарського вершника.

— Вітаю воїна мудрого хана! — приязно промовив Остап.

Вершник наблизився і почалася гутірка. Остап довідався з розмови, що перед ним стоїть повна сотня татарського війська з мурзою на чолі і вона є передовим загonom незліченних вершників великого кримського хана.

— З Чигирина ми і бажаємо скласти поклін славетному мурзі, вождеві світлого загону, союзникові великого гетьмана українського.

Татарин обернув коня і поїхав поруч Остапа. Двом іншим татарам, що долучилися до них, наказав сповістити мурзу про дорогих гостей.

Козаки, хоч які очайдухи, посоловіли, коли опинилися серед татарського війська. Розглядалися довкола, глипали очима, чи не побачать де зловлених невільників, але татарський табір був розположений десь збоку, подальше від шовкового шатра мурзи.

Розхилилися запони шатра і татарин попросив гостей до середини. Було вже темно і тільки два смолоскипи в руках татарських слуг роз'яснювали нутро шатра. Татарин, у великому завої на голові, сидів на подушці, підобгавши під себе ноги.

— Привіт ясному соколові від війська козацького, яке розвідує околицю.

Мурза підзорливо глянув косими очима на

Остапа, похитав на боки головою і подякував за увагу війська українського до його особи.

Після обміну звичними чемностевими словами, Остап повідомив мурзу, що завдання козацьких відділів є берегти ладу у всюдіннях гетьмана, тим більше, що в останній час до слуху гетьмана доходять вістки про чимало поганих діл. Розбишацькі загони нападають на мирне населення, грабують його, забирають у ясир. Остапові і на думку не спадає, що такі злодіяння чинять війська великого царя Криму, але його обов'язком є провирити скаргу, а тому він мусить зробити бодай поверховий обшук у татарському таборі.

Мурза помовчав, перестав хитатися на боки:

— Це була б велика образа найяснішого хана, якби козаки зробили обшук табору. Хто зна, чи хан, довідавшись про такі підозри з боку козацького гетьмана, не зірвав би умови і всіх договорів, до яких обі сторони приклали руки і підтвердили спільним схваленням. Ні, до цього я, мурза, ніяк допустити не можу!

Остап переконував, доводив, що ніякої образи тут немає, що він має наказ і мусить його виконати, але мурза не відступав від свого. Розмова набирала щораз гострішої форми, татарин лискав очима, почав погрожувати.

Остап поклав руки на шаблю, слухав виводів мурзи і твердо обстоював своє. Врешті татарин не витримав:

— Я є тут намісником кримського хана. Вас тут трьох, а в мене незліченне військо. Одне мое слово — а ваші голови покотяться долів!

Остап пильно глянув на татарина:

— Чи ясний сокіл думає, що ми тільки втрійку мандруємо степами? А що, як я скажу, що твоє військо, мурзо, оточене нашими сотнями? Зваж, мурзо, мое слово. Вишли розвідників у поле, а переконаешся, що ні один з них не вернеться до твого шатра. Мене погрози не чіпаються. Один мій знак, і на твоє військо звалиться козацька потуга. А козацькі шаблі не знають пощади!

Мурза недовіжливо глядів на Остапа, все ж таки в його очах заграли тіні недовір'я.

— Вийдім перед шатро, мурзо, переконаешся!

Остап не чекаючи відповіді, обернувся на п'яті і вийшов з козаками. За хвилину підійшов до них мурза.

— Слухай, соколе, як степ дрімає!

Небо було темне, тільки на заході ще жевріла тонка ясніша смуга. За хвилину і її вкриє безпросвітня ніч. Стояв на небі Чумацький віз й іскрилися чисто та величньо перші зорі. Царила безгемонна предвічна тиша.

— Слухай, мурзо, слухай!

Остап склав долоні, приклав до уст, і враз почувлося протяжне сумовите: Пу-гу-у-у! Пу-гу-у-у!

Остап поклав руку на плече татарина. Мовча-

ли. І ось здалеку десь перед ними, наче не з цього світу, почувся далекий відгук: Пу-гу-у-у! Пу-гу-у-у!

Мурза замимрив люто під вусом і звернувся у бік шатра.

— Ні це ще не все, соколику, слухай далі!

І знову десь зправа, а згодом і зліва обізався старинний поклик запорозького війська.

Мурза похнюпив голову. В шатрі Остап нахилився до нього:

— Друже, скажу тобі правду. Твій загін схопив у ясир жінок з хутора. Маєш до вибору: віддати їх мені, або тут таки підрижу тобі горло. Вибирай!

Мурза не ворохнувся на своїх подушках. Глядів на свої пальці дещо здивованим зором, наче бачив їх уперше в житті. Остап виїняв свій невідступний стилет, блиснув лезом перед мурзою.

— Ні крикнеш! А про мене не журись. Ти знаєш, козаки дорого продають своє життя. Рішайся скоро.

Мурза дивився кудись у тіні шатра.

— Ти брат мій, козаче! Дам наказ, іди між вози і шукай.

Остап засміявся.

— Ні, брате татарине, підеш зі мною, підемо поруч себе, як друзі, ще й візьму тебе попід руки. Знаєш сам, усе треба зробити тихо, без розголошу. Чого доброго, довідається кримський хан,

гетьман зірве союз, хто зна що може вчинитися, а відповідати прийдеться тобі. Якщо я тебе не заріжу, то у Криму тобі голову відрубують!

Мурза почав підніматися з подушок.

— Ти, козаче, не думай, що я тебе злякався! Я мислю над тим, що ти мені сподобався. Зразу пізнати, що ти хоробрий, одчайдушний чоловік. Хто знає, чи в тебе справді стільки козаків там у степу. Може з десятка є, а може й більше. Глянь!

Остап почув вістря малого кинджала на поясі.

— Це я можу тебе зарізати і не зідхнеш!

Мурза вложив кинджал у піхву.

— Ти хто врешті, старшина козацький?

— Та ні, — засміявся Остап, — я не вмію воювати.

— То ти купець або, може, селянин?

— Ні це, ні те. Я нічого не вмію робити. Живу і користаю з життя.

Мурза похитав головою.

— Аякже! Кожний живе, як може. А з тобою, козаче, я хотів би стати побратимом. Згода?

— Згода, соколе! Давай по-козацькому звичаю!

Вони впали собі в обійми, розцілувалися.

— А тепер, — мовив Остап, — поміняємося зброєю!

Відчепив свою шаблю і дав мурзі. Цей передав Остапові свою шаблю, турецьку, викладану самоцвітами.

« — А з тобою, козаче, я хотів би стати побратимом». (стор. 46).

— Щоб так усі татари жили в згоді з козаками! А тобі, козаче, обіцяю не брати більше українського ясиру.

І він закрив долонями очі.

Рушили до табору. Радості невільників не було краю. Казав мурза, щоб залишилися і не їхали під ніч, та що спечуть для них барана. Відмовилися.

— Там недалеко жде її дядько, сотник козацький.

— А вона тобі хто? Суджена?

Засміялися. Остап стрибнув на коня, підняв дівчину легко до себе. Вона обняла його за ший.

— А чого ж так? — дивувалися, — для кожного свій кінь від мурзи!

Але Остап помчав уже у степову ніч.

Часове замирення ще тривало, хоч польські роз'їзди бушували по Україні, браво засунувши опірені шапки на вухо. Поза ними залишалися спалені оселі і шматки людського м'яса на палях.

Остап проїжджав тими сторонами, затискав уста і мислив, що саме такий час настав, аби кожний був гідним своєї батьківщини. Генеральна старшина домагалася вже йти на війну, народ не витримував, спалахував гнівом. Але Хмель розумно зволікав. Коли вдарити, то доценту подолати ляхів. У цій війні вже не було пощади нікому, ні ляхам, ні Україні.

Стелилася перед Остапом дорога до зброярів, майстрів, що кували зброю козакам, готовили мушкети і гарматні кулі.

А степ неозорий, безмежний, при оселях ще колосилося жито, а далі — простір Божий. Якби не шлях на Київ і далі у Крим, то здавалося б, що і живої людини тут не бувало ніколи. Ще тут до Києва спокійно, але далі вже подорожній прокладав собі шлях шаблею, хіба що був чумаком. Тих татари не займали, їхнє діло було корисне. За кримську сіль чумаки давали залізо, сукна і мед. Там далі, де Дніпрові пороги, що їх звали бісну-

ватими водами, сиділи запорожці, яким і море козацьке сягало по коліна, а їхні військові вчинки не мали собі рівних у світі.

Майстри зброярського діла виливали кулі й кували зброєю день і ніч без перерви. У Києві Остапові подали на папері список скільки готових шабель і мушкетів лежить в зброярських магазинах, і не тільки в Києві, а й по цілій Україні. Це добро Боже треба було завезти туди, де гетьман наказав збиратися своїм полкам: у Чернігів — це раз, у Білу Церкву — два, на Ладжин — три. І тут, у Києві, Остап насторожився, коли майстер доповів, що за ними завжди слідкує недовірливе страшне око.

— Хто такий? — спитав коротко Остап.

— Москвини з царського посольства.

Про такі справи не йому рішати, на те і є гетьманська таємна канцелярія. Випитав про подобиці, наказав мовчати. Сам пішов поглянути на будинок, де жили москвини. Вешталосся тут чимало люду московського, дехто переодягнувся вже в українські жупани, але все одно навіть здалеку було пізнати їх по малих холодних очах, по обличчях наче з кусня м'яса.

Десь між Києвом і Чигирином Остап пристав, стягнув коня. Серед шляху розлігся парубійко, підклав руки під голову і ніби дрімив. А валка чумаків зі сміхом, з дотепами об'їжджала його.

Остап спалахнув гнівом. Ось нарід терпить

наругу, стає до війни, а цей лежень розлігся у степу! І ще минають його наче достойника якого. Остап зістрибнув раптом із коня і оперезав парубійка канчуком.

— Геть зателепо, плюгавець який то взявся!

Парубійко зірвався і кинувся з п'ястуками на Остапа.

Цей схопив за шаблю, але опам'ятався. Не на те шляхетне залізо, аби плюгавити його таким гаспидом. Миттю оперезав його канчуком ще раз. Парубійко заслонився руками і відскочив.

— Та що ви? За що?!

Остап оскаженів.

— Ти ще не знаєш за що? Тобі ще темно в мозку?!

Бив, доки той не погнався у степ.

Чумаки мовчали, з дива не могли вийти. Завівся серед гультяїв такий звичай, і ніхто досі їх не торкав. А ось цей козак! Старий сивий чумак не витримає:

— Оце добре діло вчинив, козаче! Давно так треба було. Народ готувить коней під сідла, а таким лежням потурає.

Остап схвильовано закликав:

— А це ваше діло, чумаки, робити порядок з такими ледачими!

Стиснув коня острогами і помчав чвалом.

**
*

А в Чигирині пронеслася вістка: Війна!

Відходили козацькі полки, вигравали жоломійки, а коні пританцьовували до музики копитами. Маяли над головами полкові прапори, люд прощав воїнів квітами, не на гульки ж їхали.

На Остапа випадала черга завтра.

Тиждень тому гетьман несподівано скликав Велику Раду. Прибули всі полковники, осавули і сотники. Приявними були теж урядовці. В останню годину перед нарадами на міському майдані, прибули ще кримські і білгородські мурзи та князі. Радити не було що. Білоцерківський договір з польським королем був ні до чого. Самі поляки зривали його чимало разів. І так рішено — війна має бути!

Універсали до полків виготовляли вже віддавна писарі канцелярії. Слід було тільки підписати полковникам, і вони юрбилися при столах, мачали гусячі пера в чорнило і замашисто клали своє ім'я під універсалом, а дехто і прочитував голосно, заки поклав свій підпис і печать.

"Ясько Воронченко, полковник прилуцький. Всім і кожному з товаришів полку нашого прилуцького відомо чиню тим писанієм моїм, абисте всі якнайскоріше до полку стягалися. Стою тепер з полком під Миргородком на Осниці. При тім вас Господу Богу поручаю. Писано 1652 мая 18 дня. Вам всего добра зичливий, вище писаний полковник рукою власною".

Остап вирушив з чигиринським полком під проводом Федора Якубовича; аж дивно, мали йти комуніком, без таборів, влегці, на зразок татарської орди. Куди йшов полк, того ніхто не знав, гетьман увів такі нові звичаї, які перед тим не бували.

Увечері Остап поїхав попрощати Оксану. Застав усіх дома. Дядько дівчини не добачав, що обидвоє довго стояли в садку, а коли добре стемніло, ввійшли до хати мовчазні та безвтішні. Оксана вийшла за вечерю, а тоді Остап промовив:

— Я й досі не знав, що Оксана сестра полковника Богуна! Аж сьогодні вона мені це сказала.

— Так що — сестра, то й сестра. Нічого тут дивного немає.

— Тому, мабуть, призначили мене до прибічної сотні полковника на час рейду?

— Еге ж! Полковник хоче знати чи до його сестри залицяється достойний козак, чи може гульвіса який.

Остап розкотисто засміявся.

— І як випала проба?

— Цього я не знаю. Не бачив полковника вже яких три місяці. Приїхав на Велику Раду, послушав, підписав і подався до своїх козаків на зади польського війська. Ні я його, ні він мене не бачив.

Остап теж не зустрічав полковника Богуна. Та в нього була інша причина. Серед татарських

мурз знайшов він і свого нового побратима. Завітав мурза до нього, а там слово по слові, і появився медок та кухлі. Говорили по всіяке і мурза признався, що він радо йде на війну, байдуже проти кого і з ким.

— А знаєш, Остапе, чому? В мене сорок жінок.

Що було тут питати, Остап зрозумів причину хоробрости мурзи. Гуторили, і мурза мало не прогавив відїзду татарських достойників.

Що ж мав сказати Остап своїй милій Оксанці? Козацька доля в нього, закінчатся війни, вернеться, тоді скаже. З благословінням на воєнну путь відїхав до свого полку. Ніхто їх у Чигирині не прощав. Рушили опівночі, несподівано, тихо.

На диво, полк не йшов у напрямі польського кордону, а на урочище Борок і звідси на місто Тарасівку. Серед козаків пішли поговори і пошуми. Хтось ніби бачив гетьмана. інші шуміли, що канівський полк веде Тиміш Хмельницький, а йшли як на весілля, без важких обозів і гармат. Через те пересувалися скоро і вже незабаром біля самої Тарасівки стрінулися з ордою.

Остап був тоді у передовій розвідці і його відділ перший помітив татар. Вони ждали гетьмана. Козаки, вільні тепер від свого завдання, приглядалися татарам. На чолі війська гасав на коні сам великий хан. У червоній шовковій накидці

він був у гурті мурз і князів. Козаки цікаво приглядалися татарам.

— Гляньте, яка золота попона на його коні!

— Малі вони всі ростом, але воїни, що правда, не абиякі.

— От бач, ворогували сотні років, а тепер союзниками стали!

Врешті широким фронтом надійшло козацьке військо. Шуміла степова трава під тисячами копит, маяли над полками і сотнями хоругви та сотенні значки. І все військо широким луком усюки наближалося до татарських достойників.

І враз виступили з поодиноких частин полковники і сотники, а на їхнє чоло висунувся вершник у пишному червоному жупані.

— Гетьман, гетьман! — загомоніли козаки розвідувального відділу.

Остап мав змогу бачити великого гетьмана вперше. Підїжджав легким трапом, невеликий ростом, з булавою у руці. Старший уже був гетьман, але тримався на коні наче б зріс на ньому. Чорні лискучі очі глянули на мента у бік відділу, наче за цю незамітну і дрібну хвилину бажали перевірити його боездатність.

— Гетьман! — прошепотів Остап. Знав тепер, що за цю людину ладен покласти життя. Яка сила промінювала з його очей, з його цілої постаті! Владно пробіг його кінь попри Остапа, а за ним їхала старшина, полковники, отамани, сотники.

Гетьман підїхав до хана. Звіталися і завели зразу жваву розмову. Старшини розсипалися до везирів і мурз, змішалоя кольорове товариство, врешті всі рушили до ханського шатра. Остап з відділом завернули до свого полку. Козаки їхали повагом, ні одним словом не розвівали достойного враження, яке залишив по собі їхній гетьман.

Вже наступного ранку військо розділилося на дві частини. Одна пішла з гетьманичем Тимішем на Брацлав, а друга з гетьманом посувалася за Тимішем на Ладижин, спокійно, без поспіху. Пронеслася вістка, що татари з Курач-мурзою і дещо козацької кінноти рушили на Батіг.

Кілька миль перед Ладижином прийшли нові накази. Було всім ясно, що польське військо (як казали — полки Калиновського) стоїть десь недалеко. Нові накази гетьмана розподіляли військо на три частини. Тиміш вів праве крило, на лівому йшли татари, а головні середні сили були під наказами самого гетьмана.

На спочинку Остап зайшов до похідної канцелярії.

— От щасливо навинувся! — зрадів старшина, — а то довелоя б вислати недосвідченого козака. Ось тут лист самого пана гетьмана до Калиновського. Можете прочитати, і так повезете його у польський табір. Слід поспішати, щоб вас, пане Ковальський, бої не захопили у польському таборі. Хто тоді заручить за вашу голову!

Остап читав гетьманового листа:

"... не хочу таїти перед вами, що неслухняний син мій Тиміш, взявши декілька тисяч війська, йде сватати дочку волоського господаря. Певна річ, що яке кому до цього діло. Але я дивуюся, чому оце численне польське військо отаборилося біля Батога, ніби на те, щоб заступити дорогу моему синові. Прошу вашу вельможність, зважаючи на спокій вітчизни, відійдіть з вашим військом, тим більше, що військо польське таборує на зовсім незручному до оборони місці. Боюся, щоб часом весільні бояри, люди легкодушні, не стали сваритися з військом, а синові моему, людині молодій, не прийшла думка пошукати першого успіху свого військового талану".

— Прочитав? — засміявся старшина. — Так тепер зважте, що ми негайно завертаємо, щоб обійти польський табір ззаду. Стоятимемо в лісі на горбах, отих що відніють. Хто знає, чи завтра не почнеться битва!

Остап сів на коня і рушив у бік польського табору. Останні козацькі застави пропустили його, попередивши, що польські кінні підїзди вештаються по околиці. Остап наткнув на списа білу хоруговку і рушив уперед.

Не минуло багато часу, як на нього наскочили польські драгуни.

— Парламентар! — крикнув Остап, — з ли-

стом від пана гетьмана Війська Козацького до пана Калиновського.

Драгуни оточили його і повели до поручника. Цей глянув пильно на Остапа.

— Пан має листа? — спитав.

— Ось він. Маю віддати у руки власні.

— Прошу за мною! — відповів поручник.

Їхали трапом і Остап запитав:

— І як вам, пане поручнику, подобається війна?

— Цікава, не можу нарікати. Був під Корсунем і під Берестечком. Двічі ранений. Прикро, коли два братні народи так завзято воюють один з одним. Річпосполита, пане парламентар, має одного короля, повинна мати теж один народ. А ви хочете конче відділитися від нас. Нечувана річ, пане парламентар!

Остап аж пристанув зі здивування:

— Як це, пане поручнику? Ми хочемо відділитися? Ніколи і не думаємо про це! Навпаки, пане поручнику, ми хочемо українську річпосполиту під гетьманом нашим, і далі цілим серцем бажаємо, аби поляки пристали до нас, усі які де живуть. Ніяк не хочемо відлучатися. Жийте в нашій державі; одна, пане поручнику, держава, один гетьман, один народ!

Поручник пильно глянув на Остапа.

— Пан жартує? — спитав непевно, усміхаючись.

— Ширу правду говорю, від душі, пане поручнику.

І не знати куди завела б їх ця глибокоумна розмова, якби перед ними не виринули перші оборонні споруди польського табору.

Остапа пропустили до середини і негайно завели до польного гетьмана Калиновського.

Калиновський сидів у шатрі, надутий і стурбований. Глянув на Остапа і без слова простягнув руку по листа. На обличчі його видно було хвилювання, лист може давав якусь розв'язку непевного положення. В яких намірах зближається козацьке військо?

Калиновський прочитав листа і збагрянів з люті.

— Геть, геть від мене! — загорлав, — сторожа, вивести того драба!

Остап байдуже обернувся на п'яті і вийшов з шатра. Простував полем, на якому юрбилися жовніри. Вони цікаво споглядали за ним, наче за яким чудовищем. Остап доходив уже до воріт у земляних валах, де залишив свого коня, коли враз почув за собою:

— Остапе!

Він рвучко обернувся.

— Теофіль!

З розкритими раменами біг до нього Теофіль. Але ледве впали собі в обійми, надбіг польський

старшина. Він гостро крикнув до шляхтича:

— Пан здурів?!

— А чого ж? — почав Теофіль, але старшина не дав йому говорити. Поштовхав його у глиб табору.

Вийшовши з польського табору Остапові саме треба було завернути вліво, там де обрій вкривали віковічні незаймані ліси. Але його тягнуло поїхати просто шляхом у напрямі міста Ладижина. Там розташувалося татарське крило, небезпеки не було, а хотілося глянути на місто і його мешканців. Перед Остапом подався туди кінний відділ польського ротмістра Зелінського, ще пил дорожній стелився за ними.

Враз — це сталося, коли Остап проїхав не більше пів милі, — спереду почулися крики і мушкетні постріли. Остап здогадався, що відділ Зелінського наткнувся на татарські зағони. Був свідомий того, що поляки завернуть до табору, слід було йому кинутися скоро вбік, у поле, щоб не попасти між колони польської кінноти. Розглянувся. І ось зліва мчали в його напрямі козацькі вершники. З горбів вони бачили те, чого не міг спостерігати Остап. Поляки вчвал мчали до табору, а козаки їм навперейми. Бистро споглядаючи, Остап зрозумів: попаде у сам бій, у беспросвітню метушню, між свої і ворожі шаблі, а тоді цілком певно будь-хто зарубає його, не розбираючи хто

він і як туди попав. А ще гірше як першими допадуть його поляки.

Остап мчав конем у поле, на недалекий горбок підшитий хащами. Допавши його, стрибнув з коня і перехрестився. Був безпечний, міг спокійно зорити за подіями, що розвивалися перед його очима. Остап не міг вступити у битву. Його завданням було вернутися до козацького табору і здати звіт у канцелярії.

Незабаром появився відділ Зелінського. Мчав у бік польського табору, а за ним стрілою летіли татарські вершники. Збоку навперейми гнали козаки. І враз, саме перед Остапом, зударилися три збройні сили. Лискали на сонці шаблі, лунали крики воїнів, поляки відбивалися з усіх сил, залишаючи на полі збитих з сідел, ранених і мертвих. Дехто піднімався, біг у поле або шкутильгав біля коня, таких полонили татари і відводили взад.

Козаки гналися за поляками, але затрималися на гарматній постріл від табору і тут гарцювали по полях. Татари завернули в сторону міста. Зі свого горбка Остап побачив ще, як з другого боку посувався в напрямі міста відділ польської кінноти. Коні йшли крок за кроком, чимало вояків воліклося пішки. Мабуть, подумав Остап, розбив їх Тиміш на далекій розвідці. Завернув коня і долучився до козаків, що воювали з під'їздом.

Наступного дня козацькі полки вирушили з лісу і оточили польський табір. Канцелярія зали-

«...міг спокійно зорити за подіями, що розвивалися перед його очима» (стор. 62).

шилася на місці в лісі. Знайшовши догідне місце, Остап разом з іншими козаками вмостилися на горбі і звідсіля могли докладно бачити, що діється з поляками. Перше, що вони завважили, це великий рух у таборі. Німецькі найманці відділилися від польської кінноти і скоро готовили свої оборонні споруди.

— Бунт у них чи що? — питав один з козаків, вказуючи на метушню в таборі.

Справді, в таборі щось діялося. Вояки гуртувалися, кричали, кінні відділи гасали сюди й туди, німці засіли за своїми земляними валами з мушкетами готовими до пострілу.

Нараз частина польської кінноти почала втікати з табору. Кинулися в сторону ріки, пробували вплав досягнути її другого берега. На втікачів посипалися мушкетні постріли з боку німців.

— Га-га-га! — зареготався один з козаків, — це певне Калиновський наказав стріляти по втікачах.

Видовище ставало чимраз цікавіше. З перелісків ринули на втікачів козаки і татари. Декого, хто ставив опір, сікли шаблями, інших полонили. Згодом ціла юрба поляків, оточена татарами, воліклася в сторону Ладижина.

Нова картина полонила Остапа. Крик захоплення вихопився з його грудей, коли побачив, як зліва мчать на польський табір козаки Тиміша. Гетьманич мчав попереду, проломив польську

оборону на валах і вскочив до табору. А з другого боку, від Ладижина, закритий досі лісом виринув козацький полк і чвалом рушив на поляків.

— Золотаренко! — кричав козак побіч Остапа, — кінець, панове браття, Золотаренко викінчить усіх! Гляньте, гляньте!

Полк Золотаренка з усього розгону вривався в табір, розгромив опір поляків, рубав і сік, розбився по таборі. Тільки німці спокійно і густо обстрілювали козаків, палили з мушкетів у гущу кінних, не розбираючи хто лях, а хто козак.

Короткі тривожні звуки похідної сурми пронеслися лісом, закликаючи до збірки всіх, хто не брав участі в бою. Остап кинувся в напрямі канцелярії. В бігу спостеріг на мить, що недалеко стояв гурт старшин, а між ними гетьман. Маяла біло-малинова гетьманська хоругва, гетьман пильно приглядався баталії. Побіч нього великим гуртом стояли кінні посланці, готові кожного менту понести нові накази до воюючих полків.

В гетьманському таборі стояли в лавах козаки. Остап схопив зброю і станув на своє місце. Слід було вдарити всіма силами, досягти остаточної перемоги. Хоч западала вже ніч, то козаки таки рушили на ворога. Нічний бій — такого Остап ще не пережив, і чимало козаків, що були під Жовтими Водами, Пилявцями, Корсунем, які сотні сутичок і нападів мали за собою, не могли собі навіть уявити баталії серед темної ночі.

Обійшли пішки гору Батіг і поспішно подалися яром на місце бою. Озброєні були шаблями, келепами, себто залізними топірцями, кожний мав за халявою короткий широкий ніж. Долучилися до Тимішевих запасних відділів, які незабаром рушили на польський табір. Звідси лунали крики і відгуки бою. Рушили бігом і налягли на польську частину укріплення.

Поляки, під проводом Марка Собеского, боронилися до останніх сил. У темноті годі було бачити де ворог, а де свій. І тоді залунав наказ новим пішим відділам:

"Здобути стирти соломи і сіна, накопичені в куті табору, і негайно підпалити!"

Остап кинувся в цьому напрямі. Якийсь гузар вибив йому з рук шаблю, тоді він сягнув по ножа. Пробилися до стирт і почали підпалювати.

Розкидаючи сіно до підпалу, козаки натрапили на заховану в стирті людину.

— Вилази, драбе! — гукнув Остап, — а то поколимо ножами.

Хтось потягнув схованого за чоботи і враз ціла постать зсунулась на землю.

— Теофіль! — зареготався Остап. — Знову попався в козацькі руки!

— Пане Ковальський! — радісно скрикнув Теофіль, — сам Господь зіслав мені вас на поміч.

— Що ви тут робите в таборі? — гостро спитав Остап.

— А ви не знаєте, пане Ковальський? Таж я мав доставити листа панові Калиновському. Листа доставив, але виїхати не встиг.

Один з козаків штовхнув Теофіля в плечі.

— Що там розводиться з ним! Віддати татарам і годі.

Червоні спалахи вогню відблискували на обличчі шляхтича.

— Я маю папери! — тривожно заговорив Теофіль.

— Які папери?

Теофіль пошпортав у кишені і подав Остапові.

— Чому ви їх не спалили, пане Теофіле? — суворо запитав Остап.

Шляхтич мовчав. Козаки розбрилися до вогню і полонених жовнірів.

— Я, пане Теофіле, нічого вам тепер не поможу, ви в польському таборі, рятуйтеся вже самі, як знаєте. А в мене тепер пильніші діла.

Остап розглянувся. Вогні горіли високим ясним полум'ям і освітлювали табір. Тут уже все було викінчено. Подаль лунав відгомін бою у німецькій частині. А побіч стояла ще одна стирта, неторкнена вогнем. Остап пошукав у кишенях.

— Пане Теофіле, є у вас кресало?

— Чому ні, пане Ковальський, служу вам! — І він подав кресало Остапові.

За хвилину загорілась остання стирта соломи.

— Дякую вам, пане Теофіле! — заговорив Остап, — ви мені зробили велику прислугу.

— О, дрібничка. Я вам ще багато довжний.

Остап уже не слухав. Побіг туди, де жорстокі крики вказували, що бій важкий і вирішальний.

Польський табір горів, залишилися тут ще німці, а разом з ними й поляки, що тут схоронилися. Німці боролися до останку. Досвіта не осталося ні одного в живих.

Остап оглядав побоевище. Лежали на землі мушкети, шоломи, погнута зброя. Козаки стягали вбитих, раненими зайнялися татари. Всіх живих передали мурзам у ясир. Поміж вбитими знайшли Калиновського і його сина, Марка Собеского та інших.

Поза табором у полі ділили добич. Козаки забрали п'ятдесятвісім гармат, тисячу мушкетів, усю зброю. Татарам припало все таборове майно та полонені.

Полки подавали до канцелярії числа й імена забитих та ранених. Опісля розділено зброю по сотнях. До вечора відпочивали і переночувавши в полі, рушили на Чигирин.

З піснею їхали козаки додому.

— Це ще не кінець війни! — мовив старшина канцелярії Остапові. — Це гетьман налякав волоського господаря, який ладився наскочити на нас збоку. Йдучи війною на корселя, Україна наша має ще інших ворогів. Зліва волоське військо,

зправа Литва і її вождь Радивил. Піти нам у глиб Польщі — значить мати їх на своїх тилах. А ще й Москва жде нагоди, чигає на okazji. Важко, друже, здобувати волю!

Стояли на відпочинку біля хати і враз помітили дивний похід. Йшли яких три сотні польських знатних старшин, без зброї, під козацькою охороною.

— Гетьман викупив їх від татар, — пояснив старшина. — Як зачуваю, придумав усіх їх звільнити з полону.

— Шляхетне діло! — докинув Остап.

Між полоненими Остап побачив Теофіля. Йшов сміючися, видно сповнений щастям. Знову вдалося йому вийти з халепи.

В Чигирині проголошено нові накази. Військо розходиться додому, нікому не поручається роз'їжджати по містах, пити воду з рік, стикатися з мандрівними людьми. В Україні і Польщі появилася страшна недуга — пощесть, чорна смерть.

Ніхто не міг навіть думати про війну. Козаки склали зброю і розбрилися кому куди дорога. Залишилося тільки добірне військо, полки визначних козацьких полководців.

Остап дістав рангу старшого урядовця до особливих послуг при таємній гетьманській канцелярії.

Минали місяці, рік, півтора. Остап міркував, чи не одружитися йому з Оксаною. Проте сам перед собою признався, що коли думав про це, бувало, то огортав його незрозумілий переляк перед майбутнім удвое. "Мабуть полохливий я" — думав собі. Залишити Оксану іншому таки не хотів. Власне був гордий з її довір'я і ласкавості до нього.

Але хто він? Що його чекає? А може таки одружитися, життя якось само з себе зміниться. Цієї зміни, як виявилось, він саме боявся. А може нові умови, сподобалися б йому. Став би більш поважним, статочним, знайомий народ якось більш уважливо ставився б до нього.

Остап був на хрестинах у знайомих. Прийшов на світ хлопчик. Вельми здивувало Остапа те, що дитина така немічна: одне тільки знає — їсти й спати. Глупі були ці його міркування, але оправдував себе, що досі не звертав на такі події ніякої уваги.

Війна знову почалася. Поляки наймали чим раз більше жовнірів чужинного зтягу, самих німців звичайно. Татари знову зрадили, перейшли на бік поляків. Гетьман, як казали, ходив похмурий,

задуманий. Радив ночами з полковниками, військо йшло то проти ляхів, то знову на південь і на Білорусь. Поволі, але твердо залізний перстень оточував Україну. Гетьман розривав його тут і там, але він всеодно знову стискався.

Нарід став понурим і маломовним. Насувався на країну найгірший ворог — голод. Не було кому управляти землею. Одних загнала до гробу пошесть, інші пішли з військом, села опустіли, пов'яли.

І що далі? Таке питання стояло перед кожним, але відповідальний був один: ясновельможний пан гетьман!

Одного вечора Остап саме був на хуторі, як викликано його у канцелярію.

— Пильна якась справа, — пояснив Оксані, — інакше не кликали б під ніч.

Увійшов у велику світлицю канцелярії, освітлену каганцями і ліхтарями. Сиділи тут уже знайомі йому старшини, але були теж люди у свитах і каптанах, яких досі й увічі не бачив. Сиділи, ждали і мовчали. Врешті відкрилися двері, що вели до дальших кімнат і в них появився генеральний писар пан Виговський. Кожний міг пізнати, що він ледве держиться на ногах з втоми.

Без вступних слів, без особливої мови, Виговський приступив до діла.

— Панове, — мовив, споглядаючи червоними від неспанья очима, — панове, хочу подати вам

до відома яке наше положення, чого нам ждати і які заходи вирішив пан гетьман.

І почули приявні незакриту правду. Від волохів по Литву всі сусіди готуються у похід на Україну. Татари пристали до союзу проти гетьмана. Сили потужні, а мета завжди та сама: Україна має стати диким полем, нарід український рабом тих, хто його загорне, свою частину візьмуть ляхи, свою татари, і волохи, і Литва.

— Скажу вам те, що досі ми таїли перед усіма, щоб ворог не довідався. Здавна гетьман бажав забезпечити собі кордони. З волооським престолом хотів з'єднатися, вінчаючи Тимоша з донькою господаря волоського. Доля покермувала інакше. Згинув на війні Тиміш, хай спочиває з Богом!

У світлиці царя гнітюча тиша.

— Опісля гетьман рішився на союз з султаном. Велися переговори для союзу воєнного і султанської протекції.

Пішов пошум по кімнаті. Виговський перевів зір на присутніх.

— Так, панове, союз і протекція. З цього бачите, в якій важкій ситуації знаходиться Україна. Цілий світ проти нас. Нема такого володаря, який захотів би допомогти Україні стати вільною країною. Залишається Москва. Гетьман не раз вислав послів до царя, піддавав думку про взаємний союз. Але цар викручувався: то має пере-

мир'я з королем польським, то війська в нього обмаль. Бувало вже таке, що гетьман грозив цареві: не піде Москва війною на поляків, тоді він, гетьман, рушить походом на Москву, як колись Сагайдачний. Слід знову вислати послів до царя. Нам відомо, що невесело жити під царем, інший це нарід, дикий і невчений. Нема там волі, підданий царя — це раб нещасний, сірома нужденний. Але союз — не підданство і не рабство.

Піднявся з-за столу.

— Я скінчив, панове, тепер кожний з вас дістане накази від своїх начальників.

Поклонився низько зібраним і вийшов з кімнати.

Остапа викликав його начальний старшина.

— Сідайте, пане Ковальський, сідайте. Поїдете в Москву з нашим посольством до царя. На чолі посольства стоїть полковник Зарудний. Ви поїдете з нами, але не як член посольства, а як слуга, чи сторожа, байдуже — як вам буде видніше. Йде про те, щоб поза офіційними розмовами перевірити наставлення Москви. Підуть з нами, чи ні, дотримають, договору, чи зрадять? Ваша місія, пане Ковальський, дуже важна, може важніша, ніж самого посла. Йому незвичайно трудно перевірити те, що криється за словами царських бояр і дяків. Завтра вирушите, бажаю вам успіху!

Сердечно прощався Остап з Оксаною.

— Це не війна, а посольство. Два — три тижні і повернувся додому.

Наступного дня Остап в одягу міщанина подався на майдан перед канцелярію. Тут стояли вже запряжені коляси й осідлані коні. Всіх зібралися з почотом біля двадцять людей. Полковник Зарудний повагом глянув на своїх супутників, примостився у колясі і крізь вікно кивнув рукою до Остапа.

Коливалися на м'яких пружинах, полковник вказав Остапові місце біля себе. Шестеро коней бігло трапом, за першою колясою рушили інші, по боках і позаду їхала козацька сторожа. Шлях вів на Путивль і далі у володіння московського самодержця.

У Москві Остап роздягав полковника з шуби, відпинав шаблю, був готовий на кожний поклик. Як зразковий слуга, не відступав від полковника ні на крок. Ходив з ним до Кремля на розмови з Бутурліном, ждав у передпокої, дрімаючи на кріслі, зривався на рівні ноги, коли полковник кінчив розмови. Коли послі готовилися до дальших переговорів, Остап виходив на місто, вештався біля будинків, в яких жили інші посольства, бродив болотнистими московськими вуличками, у корчмах розводив дискусії зі стрільцями, чиновниками і писарчуками.

Спочатку здавалося йому, що його діло не піде, у москвинів на обличчях кам'яніла холодна

усмішка, що могла б злякати недосвідчену людину.

Одного разу забрив на лобне місце біля Спаської брами і завмер. Тут мучилися сотні людей на палях, на колесах, ревіли з болю катовані, гнили трупи на пострах іншим. Кати зі звірячими обличчями закопували по шию нещасних і вони конали тижнями.

— Ходи, приглядайся! — запрошували його стрільці. А коли він з огидою відвертався, вони сміялися.

— Вот який вразливий, тут сам цар запрошує визначних гостей і власними руками карає їх, а ти не хочеш? Це найбільша ласка приглядатися мукам!

До Остапа підійшов старшина. Засміявся гучно:

— Я бував за кордоном. Там є театри, як вони кажуть, і я був у театрі. Глупі штуки показують. А ось тут — це справжній театр. Як здобудемо Європу, то покажемо тим плюгавцям наш московський справжній театр!

Що й казати, Остап таки втік з цього несамотитого місця. У своїй кімнаті звалився на ліжку. Думав. Ясно бачив своє завдання і це дало йому силу, піднесло на дусі.

В середу на ніч запросили послів на пир до царя. Пополудні Остап вийшов на місто робити закупки для полковника, і враз — яка несподіван-

ка! — проти нього йшов його друг, татарський мурза.

— Ахмед, і ти в Москві?

Подибали болотом до мешкання мурзи. Татарин кивав головою:

— Такі події. І ви, козаки, тут і ми. А хто переможе?

— Ти, мурзо, повинен соромитися, завжди думаєте про зраду. Домовляєтеся з нами у похід на короля і в вирішальний час відходите.

Ахмед з-під брів глянув на Остапа.

— А ляхи, кажуть, замирилися з нами, дістали окуп і ясир з України, а навесні йдуть з Хмельницьким.

— Без жартів, мурзо, а то покінчимо нашу дружбу.

— Не гарячися, козаче. Чи моя вина в цьому? Я тобі скажу ось що: султан усе чинить з думкою про добро турецького краю. Заключає союз, коли це корисно туркам і зраджує, коли йому вигідно.

Ахмед розклав руки.

— Що вдіяти, такий світ і такі володарі. А ось тепер підемо з вами у похід під Жванець. Як вийде. Аллах знає і мудрий найясніший султан. А ми мусимо виконувати те, що він велить.

Мурза остеріг Остапа перед московськими людьми.

— Зрадливі вони ще гірше ніж ми, — засміяв-

ся Ахмед з такого порівняння. — Обіцяють вам усе, а коли дістануть вас у жменю, тоді не відпекаєтеся. Я знаю що вони думають про вас і про себе. Вони мають стати вашими панами, ви -- вічними невольниками і рабами!

Довго шепотіли разом, мурза оповідав Остапові про тайни царських покоїв і звичаїв, довірив те, що знав і що чував.

Увечорі Остап пішов на царський пир у Кремль. У велику світлицю не входив, залишився у передпокої, де обслуга готувала срібні підноси з їжею. У приймальній залі гомоніло безліч зібраних; горілку носили туди відрами і москвини швидко почали вити і ревіти усіма голосами. П'яний сміх і регіт неслися по Кремлю. Дехто з бояр і думних людей покидали залю, щоб відсвіжитися; сп'янілі кричали самі до себе, заточувалися, не помічали ні обслуги, ні сторожових стрільців.

Двоє бояр вийшли на ганок.

— Ге, — крикнув один до прислуги, — водки!

Слуга метнувся з підносом, Остап побіг за ним. Уклінно наливав боярам кухлі і ждав побіч слуги, привітно вклоняючись, зупинився з підносом. При цьому швидко придивлявся до московських достойників. Патлаті, зарослі на обличчі, так, що лише видно очі й червоні носи, облапували себе по-п'яному, белькотіли про щось там Остапові цілком не цікаве. Позад нього бігала обслу-

га, носила щораз нові страви, боклагги і бочівки з питвом, скляний і срібний посуд.

— Черкаси допомоги ждуть від нас? — засміявся московський вельможа. — Дістануть, певно дістануть, аж проситимуться!

— Хахли! Їм здається, що вони розумніші за нас і більше вчені. Мені донесли, що прохають допомоги, хоч не люблять нас!

— Нічого, ми їх змусимо любити! Бо хто ж сміє не любити нас, старших братів? Обіймемо їх, аж кісточки тріщатимуть!◆

— Одних купимо золотом, а інших виріжемо. І буде спокій в Україні. Як на кладовищі!

— То як буде? Підемо війною на поляків?

Достойник засміявся.

— Тобі, думний дяче, так спішно? Ні, пождемо трохи. Хай скривавляться, хай пустинею стане Україна. А тоді прийдемо ми. Знаю, що і поляки, і татари, і ми маємо всі одну і ту саму ціль — захопити Україну. Але тоді, коли вона буде близька до смерти. Татари допомагають Хмельницькому, але коли він сягає по вікторію, тоді кидають його. І знову над Україною звисає нова війна.

Він махнув рукою.

— Посли козацькі натискають, а ми зволікаємо. Прийдемо з нашими військами аж тоді, коли Хмельницький докраю ослабне. І знаєш, що тоді?

Він вибалушив очі, його обличчя викривило-

ся, пальці витягнулися драпіжно.

— А тоді ми їх ось як, ось як!

Він повів очима, наче божевільний, і наткнувся поглядом на прислугу, що стояв з підносом.

— Ось як!

Скочив нагло і вчепився пальцями в горло переляканого слуги.

Душив безвинну людину і гарчав:

— Ось як, ось як!

Думний дяк заходився реготом. І тоді Остап не стерпів. Одхилив руку і з усієї сили вдарив москаля у його потворну пику. А далі і сам не знав, що скоїлося. Думний дяк зчинив вереск, гукав по допомогу. Другий удар поклав його на землю. Остап чув, як тупотять стрільці, він перестрибнув огорожу балькону, метнувся невідомим садом, помчав уперед себе. Тин і мур залишив за собою, біг вулицею і чув вигуки погоні. Завернув у провулок і враз опинився біля садиби мурзи. Увірвався у хату.

— Ахмед! Порятуй друга! За мною женуться москвини.

Мурза заметушився, забігав по кімнаті, заломив руки. Але коли на вулиці почулися голоси стрільців, він спокійно виглянув крізь вікно.

— Ціла сотня обшукує хати. О, вже йдуть до нас!

Коли старшина стрільців увійшов у хату, побачив двох татар, що спокійно сиділи на килимах

і покурювали свої водяні люльки.

— Ми з посольства великого ясного царя кримського. Чого вам тут потрібно?

Старшина віддав салют.

— Шукаємо злочинця, що забіг в цю околицю.

Мурза байдуже низав плечима:

— Тут його нема. А як він виглядає і що вдіяв?

— Як виглядає не знаємо, а вдіяв злочин, за який карається смертю: підніс руку на боярина.

Остап співчутливо похитав головою.

— Такі люди гірше за шайтана. Хай Аллах допоможе вам знайти його.

Сказав і непорушно втопив свій погляд у коліно.

Коли стрільці вийшли, мурза заговорив:

— А тепер кажи, що сталося?

Остап розповів йому цілу подію з подробицями.

Мурза поклав руку на його плече.

— Те, що боярин говорив, чиста правда. Ми теж не хочемо сильної України, і що я тому винен? Чи я через те маю бути твоїм ворогом, якщо ви, будучи сильними, заберете собі Крим, бо вам потрібне Чорне море? Але коли настане між нами війна, я буду воювати за свій нарід, а ти за свій.

— І може таке трапитись, що хто з нас зруч-
ніший, той уб'є перший?

— Не думаймо про те, а ось що цар купить
собі прихильників з-поміж вас, це правда. Він

*«Коли старшина стрільців увійшов у хату, побачив
двох татар...» (стор. 79).*

уже купує, на великій Раді засідали зрадники. Бе-
режіться, зрадник у власному народі гірше най-
більшого ворога.

Пізно вночі Остап повернувся до своєї кім-

нати. Усі були вже вдома. Полковник Зарудний доповів, що в Кремлі не знають, хто вчинив бешкет, отже Остап може бути спокійний. Усе ж таки краще, щоб не показуватися на очі слугам, які могли запам'ятати його обличчя.

Переговори з царем не давали висліду. Москвини оправдувалися, що вони мають союз із Польщею, що військо до війни не готове.

З Новим Роком у Чигирині настали великі зміни. Появилися нові старшини, призначено інших начальників, скакали гінці з універсалами по всій Україні. З полків приходили старшини до Чигирина, а з міста ті, які засиділись, ішли на полкові посади. Начальником канцелярії став Остап, сам не сподіваючись такої уваги до своєї непомітної постаті.

На новому пості Остап мусів змінити спосіб свого життя. Рідко появлявся у світлиці, де приймав котрихось із козаків чи мирних жителів, що приходили з різними справами. Про свою роботу ні з ким не розмовляв, навіть Оксані не сказав про свої успіхи. Оксана думала, що він і далі працює рядовим у канцелярії. Сам Остап казав їй, що він ні до якого діла не причетний, окрім переписування універсалів і гетьманських чи полковницьких велінь. Те саме знеохоченим голосом оповідав своїм знайомим у місті.

— А ти б подав прохання до котрогось полку. Приймуть радо! — говорили йому, ще й обіцяли допомогти.

Остап нудотливо позіхав.

— Пробирав, не хочуть звільнити з канцелярії.

Тепер частіше виїжджав у полки і до передових військ, на перевірку своїх людей, цілої мережі відданих розвідників, яку Остап так хотів розбудувати. Україна потужніла, гетьман стояв у зв'язках з потугами цього світу, з угорцями, німецькими країнами, зі шведами. Слід було знати, що затівають у Варшаві, Данцігу, Стокгольмі. Сліпі бандуристи і лірники ще далі вешталися по ярмарках і селах, співали народові догадливі думи, приносили у канцелярію тайнописи, або провидівши нагло, вичитували новини із дивних знаків на ногах і руках, але ті новини, як казав Остап, були тепер необхідні лише "для домашнього вжитку".

У гетьманській палаті відбувалися наради полковників, якими керував генеральний писар Виговський. Туди кликали теж Остапа. Міркували про те, як забезпечити мир в Україні, як знайти злагоду з сусідами, а тут треба розчовпувати задуми володарів і протидіяти впливам і договоренням польського короля. Вельми відповідальну посаду передали Остапові, а час наглив, треба було випередити затії і таємничі ходи ворожих коверзників.

Найбільше турбувала гетьманських генеральних старшин нерішучість московських царських людей. Вони ставили щораз нові вимоги, прикри-

валися царським велінням, а гетьманські послы у Москві не могли добитися ніякої відповіді. Єдине, що зробив цар, це вислав свої полки в Україну та обсадив ними міста і більші оселі. Ці московські війська поводитися з українським населенням нахабно, грабували людей, наставляли своїх начальників, не поважали, а то й зовсім не визнавали гетьманських урядників. Швидко почали забирати приходи з міст і сіл, спочатку нібито на потреби залоги, а згодом, як казали, "для царя". На скарги козацьких старшин відповідали, що черкаси тепер царські люди, і слід їм якнайскоріше прийняти московські звичаї, найкращі у світі.

Московський посол удавав, що нічого не знає, що він буде писати у Москву, а тим часом здирства не припинялися. Про те, що насправді задумували в Москві, ніяк не можна було розвідати. Дістатися туди було важко, там кожний чужинець в очах московських начальників був шпигом, ворогом, людиною, яку слід катувати і вбивати. А в той час Україну залили ватаги шпигунів, які не ховалися з своєю роботою і мали завжди опіку московської залоги.

Під весну Остап вирушив на польський кордон, щоб перевірити роботу в полках та самому побути зі своїми людьми на місцях. Звичайно, у цю пору було там неспокійно. Ні мир, ні війна. Загони поляків глибоко вдиралися у гетьманську

територію, але й козаки не залишалися позаду. Бувало й так, що польські вершники забігали під Білу Церкву, розбивали козацькі залоги, не раз самі погибаючи в боях, а в той самий час козацькі сотні наскоком здобували польські укріплення під Львовом і Люблином. На домір лиха для селян, вешталися вже й московські війська, плюндруючи довкілля без права і закону. І саме у такий час Остап прибув під Збараж і задумав переночувати у селі, яке йому перше зустрінеться на шляху. Одягнений він був у міщанську свиту, кожночасно готовий доказати паперами, що торгує кіннями і їх скуповує для міської управи Білої Церкви.

Уночі наскочили польські драгуни. Поручник з закрученими угору чорними вусами скаженів, папери пірвав на шматки, сунув п'ястуки під ніс Остапові.

— Знаємо таких! — кричав поручник. — Який купець буде швендятися цими околицями! Шпиг ти — і баста!

Розпитали в селі, ніхто не знав Остапа, ніхто його досі не бачив.

Били довго і вперто, Остап обстоював своє. Почало сіріти, поляки хвилювалися, ставало небезпечно залишатися у селі. Затрубили на збірку і побитого Остапа вивели на майдан. Погрожували покінчити з ним, ще заки зійде сонце.

— Вийдемо у поле, — казали, — і повісимо на будь-якій гілляці!

— Повісимо, — кричав і сам поручник, — підсовуючи Остапові під бороду рукоять карабелі. — А потім те саме зробимо і з гетьманом твоїм!

При цих словах Остап скипів.

— А ось тобі, дурню! — і він з усієї сили вдавив поручника у шоку.

Не знав, що сталося далі. На нього кинулися драгуни, збили з ніг, товкли чим попало. Остапові здалося, що він у Кремлі, боярин на мент перемішавсь йому з поручником. Остап втрачав пам'ять і знову приходив до себе. Вели його з собою, підштовхуючи шаблями, врешті перекинули через сідло і погнали полем. Горби і переліски заслоняли обрій, у якійсь долині, біля якогось дерева пристали.

— Ось на цьому дереві тебе й повісимо, драбуго! — кричав хтось із драгунів і готував мотуз.

Зв'язали руки і підвели під гілляку. Поклали на землю одне на одне два сідла, мотуз.

— Поспішайте! — нетерпеливо гукнув з коня поручник.

І саме в той момент, коли Остапові закинули мотуз на шию, почулися рушничні постріли і чвал кінських копит. Драгуни залишили Остапа й кинулися до коней. За хвилину їх не стало.

Один з прибулих вершників стрибнув з коня

і кинувся до Остапа. Розтяв шнури на руках і посадив його на землю.

— Чоловіче, от щастя! — промовив. — Яке ж ти щастя маєш!

Приклав Остапові до уст пляшку.

Остап пожвавішав, почав роздивлятися.

— Ви хто?

— Це сотня московських драгунів, — промовив вершник. — А я сотник полтавського полку.

Поодинці верталися москвини з погоні.

— Випитати його! — наказав старший над ними.

Остап розповів. Їхав за кіньми, потім наскочили поляки...

— Повісити хотіли нізащо...

— А все ж! — присікся москвин, — щось було, чогось хотіли від тебе, підозрівали?

— Що там, — неохоче відповів Остап, — свідки в селі є — папери мої пошматували.

— І що далі? — нетерпеливо і підозріло гримів москвин.

— Нічого! — пояснив коротко Остап. — Дав у писк і дістав у писк, за те й вішали.

Вмішався сотник, випитав, потвердив, що в околиці торгують кіньми. Москвин відчепився. Посадили на коня і рушили у село.

У першій з краю хаті Остапа прийняли, поклали на лаву, обмили рани. Остап торкнув рукою сбличчя. Воно було все в ранах. Губи ледве во-

рушилися. Охляв і знеміг докраю.

Другого дня з ранку навідав його сотник з двома московськими драгунами. Випитали це і те, а потім москвин спитав:

— У Чигирині бував?

Остап хвилину помовчав.

— Знаєш козаків, що біля гетьмана?

— Декого знаю. Продавав крам всіляким людям, тож і козаки купували.

— А знаєш такого писаря, що зветься Остап Ковальський?

Остап хвилину помовчав.

— Ковальський? Ні, такого не чував. А може, він інакше зветься у козаків? Вони часто міняють прізвища. А що він, цей Ковальський?

— Він десь тут побуває і нам його потрібно.

— Маємо доручення для нього, — докинув московський драгун.

— То, може, зголоситься до вас, коли прибуде, — відповів на те Остап. — Тут, у цьому селі, його напевно ще не було, бо селяни розповіли б мені про це...

— Ми вже самі розпитали, — відрізав москаль. — Доведеться перевірити дороги й околицю.

— А, може, пождіть у селі на нього? — піддав думку Остап. — Як мав прийти, то напевно й прийде незабаром.

Сотник засміявся.

— Думаєш, у нас є зайвий час? Нам його треба шукати, а не ждати, аж сам попаде в руки. А втім, він хитра штука, його можна хіба наскоком узяти!

— Якщо ви їдете геть, то, може, я повідомлю вас, коли він зайде у це село. Або перекажу йому, щоб рушив за вами.

Москалі зареготалися.

— От хахол безпросвітний! От дурак!

Сотник стояв ні в сих, ні в тих.

Потім вийшли, гримнувши дверима, мовляв, що з таким дурнем говорити. А Остап знову відчув велику слабість, він заплющив очі й швидко заснув міцним, глибоким сном.

Минуло кілька місяців, поки Остап цілковито видужав. У той час московські війська закріпилися у Києві і по інших містах України, рейдували по селах, розсівали переполох, брали в неволю населення, гвалтували і грабували. Гетьманські війська стояли у важких боях з поляками і татарами, сам гетьман не мав ні хвилини спочинку, а старшини не знали, хто союзник, а хто ворог. В час однієї наради царський посол Старков зажадав нагло розмови з гетьманом. Остап передав жадання царського відпоручника і гетьман вийшов до нього.

Остап був свідком цієї розмови. Старков, привітавши як слід Хмельницького, поспитав, чому гетьман свої листи печатає не царською, а сво-

єю, гетьманською печаттю. Остап аж скипів з люті, але гетьман спокійно і приязно відповів, пояснюючи причину свого вчинку. Це було щось надзвичайне, оце опанування гетьмана, його поважність і спокій, хоч Старков прийшов із справою, яка в той час набувала особливо важливого значення.

Події бігли одна за одною. В палаті Хмельницького перебували сторонні послі, українські війська стояли на фронтах, а в запіллі гуляли москалі. Спільні бойові дії з московськими полками не давали успіху.

— В Гусятині замкнулися міщани зі страху перед царськими людьми, — розповідав запальний у боях сотник, що саме прибув звідтіля, — не було чого йти на місто, краще поскакати в погоню за ляхами. А москвини вперлися пограбувати Гусятин.

— Військо потребує гуляти! — сміявся начальник. — Такий звичай і привілей царських полків!

Міщани звернулися до козаків. Що робити? Надумались вести переговори з московськими начальниками.

— І тоді, — розповідав далі сотник, — ми вирішили оборонити місто. Коли москалі пішли у наступ, наші полки кинулися на них, постріляли і нагнали з-під валів. Чи добре вчинили? Що скаже гетьман?

Він хвилювався, відомо, що часом усякі міркування вимагають великих і болючих жертв.

Але гетьман цим разом схвалив почин старшин і звелів надалі боронити нарід від московської сваволі.

На нараді полковників гетьман переповів подію під Гусятином.

— Йдемо під Львів! Можна сподіватися, що московські війська розгромлять населення, а до цього ж не сміємо допустити!

Урадили вислати до Львова емісарів і перестерегти, щоб міщани не вели ніяких переговорів з московськими військами. З наказу гетьмана козаки Львова не мусять брати, лише коли б москалі завзялися, тоді розігнати їх, як під Гусятином.

Врешті до Чигирина прибуло посольство від шведського короля. Остап саме стояв перед будинком канцелярії, коли появилися вершники з прибічної охорони посла, а згодом надїхала посольська карета, чорна, лискуча з золотими королівськими гербами.

Високий посол пан Лілієнкрона гнучким кроком подався у сторону козацьких генеральних старшин, що на нього чекали. Він тримав у руці великий капелюх з крученими перами, потім приклав його до грудей і похилився у низькому поклоні. Писар Виговський узяв посла під руку і повів його до будинку. Остап цікаво дивився на пос-

ла, на його бліде втомлене обличчя, невеличкий вус і малу гостру борідку. Легкий вітрець розвівав його просіяну чуприну, він, заки увійшов до будинку, торкнув рукою тендітне мереживо свого великого коміра.

Другого дня розмови з послом ще не закінчилися. Справи були не абиякої ваги, коли Виговський із стурбованим виглядом вибіг з кімнати і навстоячки переглядав книгу з законами римського права.

Пополудні передали послові подарунки для короля, а ввечері старшини вже знали, що король шведський підписав з гетьманом договір і союз. Швеція визнавала українську державу по Вислу, а Хмельницький зобов'язався рушити війною проти поляків, співдіючи з великим королем шведів.

Остан готувався в дорогу, в похід проти Польщі. Довго проходжувалися удвійку з Оксаною садом, заглиблені в свої справи.

— Оксано! — мовив. — Не знаю, як це тобі пояснити, що я так рідко буваю з тобою.

Обняв її чутливо і міцно, гладив волосся на голові.

Оксана дивилася зажурено.

— Якби ти хотів, міг би знайти більше часу для мене, — мовила з легким докором.

— Оксаночко, у канцелярії багато роботи. Я не виходжу з ранку до пізнього вечора.

— А от інші мають час. Гуляють по місті, бувають у моїх подруг.

— Я маю більше справ, як інші писарі.

Оксана обстоювала своє.

— Я знаю, тебе часто висилають до війська, але у Чигирині можеш мати доволі часу. Писарське діло не таке вже важне. Якби ти яку сотню військову мав під собою, інше діло. Але в канцелярії робота спокійна, поділена для всіх однаково, це ти сам набиваєш собі роботу.

Що міг відповісти Остап? Похилив голову, промовчав.

— Вір мені, Оксаночко, цілим серцем радий бути біля тебе, — розвів руками.

Обіцяв тепер частіше заходити. Цих кілька останніх днів перед відїздом щиро рішив присвятити Оксані.

Не повелося. Виїхав наступного дня, ледве встиг попрощатися з дівчиною.

Коли виходив, зустрів на воротах дядька Оксани, що саме йшов додому, ведучи гостя.

— Сотник Кравченко, полтавець! — промовив дядько. — Попросив я гостя пообідати з нами.

Тепер Остап приглянувся сотникові, який врятував його від шибениці. Це був молодий козак, ставний, з запальними чорними очима. Не було сумніву — людина метка і бойова. Розповідав, що його приділили до царського відділу і там

він перебув кілька тижнів. Тепер залишається в Чигирині і жде дальших наказів. Немало старшин приділено до московських військ, звичайно, вони краще можуть порозумітися з населенням і краще знають околиці. Сотник не пізнав Остапа, що вже відпух, побите обличчя вигладилося, синяки зникли.

Остапові було відомо, що полтавський та інші полки віддані московським офіцерам і царським висланникам, які обіцяють старшинам привілеї і просто купують їх дарунками та грішми. А хто був Кравченко? Розвідник запродавців чи старшина, який не знає таємних справ і виконує тільки накази своїх начальників? Цього Остап не знав і не міг тепер перевірити.

Остап долучився до тридцятитисячного корпусу, що йшов на Варшаву, під командою полковника Ждановича. Військо йшло поспішним походом, розбивало польські застави, які спиняли похід; не вступало у далекі бої, не тратило часу на погоню за розбитими польськими полками. На якийсь час корпус мусів зупинитися й стати під Варшавою, щоб разом із шведськими військами несподівано штурмувати столицю Польщі.

Полковник Жданович і не думав забезпечувати фланги і зади війська, мчав нестримно уперед і таки на визначений час опинився і став під Варшавою.

Остап з цікавістю розглядав шведських стар-

шин. Це були воїни з крові і кості, всі у високих чоботях, закованих від коліна, зі шпадами і пістолями, в шкіряних рукавицях. Усі були високі і поставні, а гребенясті шоломи, вигнуті над чолом угору, робили їх ще стрункішими. Разом з козацькими старшинами розглядали пляни міста, міркували над оборонними спорудами і над штурмом, над міцним і остаточним ударом.

Другого дня зранку вдарили гармати, сипнула вогнем козацька піхота і рушила вперед. З валів відповіли поляки. Густий дим закрив поле, перші бомби з козацьких гармат запалили будинки міста. З бойовим криком кинулися козаки до штурму.

Зліва ударили шведи. Сотні вояків вперто посувалися вперед, не помічаючи, здавалося, сильного вогню оборонців міста.

Остап дивувався, як козацькі і шведські старшини могли спостерігати перебіг бою, коли тільки у прірвах диму було видно лави піхоти і швидкі рухи вершників. Мабуть, міркував Остап, генеральна старшина керується вістками, які їй приносять численні козацькі і шведські гінці.

Біля полудня бої припинилися і союзні війська здисциplinованими лавами ввійшли до міста.

Під вечір Остап помітив, що хоч військо радісно святкувало перемогу, козацька старшина біля полковника Ждановича хвилювалася, радила

гуртами і безутішно вислуховувала завваги полковника. Остап підійшов до них і зупинився біля полковників.

— Що таке? — запитав, споглядаючи на них.

— Радимо, що нам далі чинити, — відповів якимось похмурым голосом полковник. — Сумні вістки наспіли.

Він пильно глянув на Остапа.

— Хмельницький помер.

Остап скам'янів. Сотні думок майнуло в його голові. Опустив руки, відчув себе осиротілим і самотнім.

— А ще інші невтішні новини. Семигородського князя, нашого союзника, розбили татари і він завернув додому. А москалі рушили на шведів. Проти поляків і проти нас.

Усі можливі нещастя звалилися в цю хвилину на українське військо.

— Як же це? — промовив по хвилині Остап. — Серед нас тут є чимало царських чиновників і старшин, що стежать за подіями. Як же з ними?

Остап поставив це питання, хоч знав багато більше. Оці чиновники були емісарами і шпигами, їхнім завданням було не тільки доносити про всі події до Москви, але в разі потреби сіяти серед козаків незгоду і ворогування.

Події мчали нестримно далі. Кожна хвилина приносила щораз нові і щораз гірші вістки. Під вечір почалися заворушення у козацьких полках.

Москалі рознесли вістку про смерть гетьмана і военні невдачі та почали намовляти козаків вертатися в Україну. Остап, з допомогою своїх людей, виловив кількох емісарів. Припекли їх вогнем і вони призналися, та ще й інших зрадили. Кількадесят емісарів военний суд скарав на смерть за ворожі вчинки, але бунт у війську поширювався і зростав.

Після нарад із шведами Жданович наказав готуватися до походу. Ще вночі рушило військо безладними купами додому.

В Чигирині Остап довідався, що перед смертю гетьман Богдан скликав старшин і тоді вирішили признати наслідником гетьмана його сина Юрія. Довідавшись про таке рішення, Москва зажадала, щоб Юрій склав присягу цареві. Але старий гетьман відмовив і навіть повідомив московських послів, що на майбутнє ніякої данини цареві платити не буде. Це означало, що москалям заборонялося стягати з народу податки, тим більше, що такої статті у переяславському договорі не було.

Та чимало не було в договорі з того, чого вимагали москалі.

Московські військові залоги обсадили ціле Лівобережжя. Скріплювали міста оборонними спорудами і всюди ставили своїх начальників. Українські полки змушені були повинуватися їхнім велінням і треба сказати, що багато полковників радо погодилося на московські вимоги. Бо хто повинувався, той мав не абиякі користі. Тих наділювано землею, ба навіть приділяли їм кріпаків, ставили над ними московську охорону та звільняли від виконання наказу гетьмана.

— Ви сидіть на своїх землях, — казали їм

москвини, — а воювати будемо ми!

В такий спосіб Москва засіяла незгоду, поділила українських козацьких старшин на два ворожі табори і захопила військом половину України.

Сумно стало у Чигирині. Юрій Хмельницький не доріс до володіння в такі важкі часи, він не знав, що робити, а врешті відмовився від гетьманської булави. Тоді на його місце рада полковників обрала гетьманом Івана Виговського.

Новий гетьман належав до групи старшин, які не бажали собі чужого панування, ні ляцького, ні московського.

— Доки ця булава в моїх руках, не буде ніякий чужинець панувати над нами! — сказав Виговський і кожний знав, що скоро прийде до розправи з Московією.

Негаймо ж гетьман покликав до себе царського посла і заробонив стягати з народу податки, погрожуючи за порушення цього наказу карати важкою в'язницею. Посол зухвало заявив, що все те, що чинять царські люди, відповідає статтям переяславської угоди.

— Відповідає чи ні, — грізно проголосив гетьман, — але те, що я сказав, буде виконано! Окрім того всякі злочини каратиму смертю і законами козацької держави.

Після цієї розмови гетьман Виговський зажадав з архіву акти переяславської угоди. І тут

виявилось, що їх не було, хтось недавно їх викрав. Ворог сягав у найближче оточення гетьмана. Остап знову мав повні руки роботи. Швидко перевірили всіх, хто мав доступ до тайної канцелярії, особливо в час, коли Остап перебував з військом полковника Ждановича. За підозрілими почали слідкувати, але лиха ніхто вже не відробить. Москалі могли тепер покликатися на угоду і фальшувати її досхочу.

У такий час Остап не міг відвідати своєї Оксани, і лишень через тиждень вступив до неї. Застав її в саду з сотником.

— Ти нездужаєш, Остапе? Блідий ти став і схуд!

Остап усміхнувся.

— От світу Божого не бачу за роботою, цілий день у канцелярії без відпочинку до пізньої ночі. А ви, сотнику, завжди у Чигирині?

Сотник гучно засміявся.

— Я щойно з походу повернувся. Татарів розгромили. Ех, поганяли їх по стелу. Не міг би сь так, як ви, сидіти в місті. Погуляти люблю, з вітром у перегони, шаблю тупити на ворожих карках.

— Я, — відповів Остап, — не воїн, і яюсь не мав нагоди до воєнних діл, хоч війни в нас не переводяться.

Сотник розповідав про себе трохи хвалькувато, трохи з молодечим запалом, а дівчина не

зводила з нього очей. Остап похитав головою. Нелегка його служба, з якою мусить ховатися, та й не тільки з нею, а з самим собою.

— З москалями доводиться важко. Треба боронити народ перед сваволею стрільців, а це не легко, брате. Раз вдалося мені врятувати якогось чоловіка з-під шибениці. Ляхи збиралися його вже вішати, коли ми наскочили. Втекли, залишивши його під деревом. Я певний, що москалі були б його таки повісили, це для них мила розвага.

— Ви його врятували? — цікаво спитала Оксана.

— Вдалося мені! — відповів сотник. — Але не завжди маю таке щастя.

Про події в Полтавщині він не знав нічого. Остап натякав на те, що москалі задумали, не даром же цар почав уживати титул самодержця великої, білої і малої Руси.

Остап повертався пізно вночі. “Втратив дівчину?” — думав. Але виходу не знаходив.

Одного дня причвалав у Чигирин посланець із Запоріжжя.

Вістки були мало втішні. Почався бунт проти гетьмана, а на чолі бунту стали полтавський полковник Пушкар та запорізький кошовий Барабаш. Москва обіцяла Барабашеві гетьманську булаву, якщо він скине гетьмана Виговського.

Сталося це тому, що Виговський відмовився

підписати нові статті, якими Москва вже явно по-неволювала Україну.

Гетьман Виговський пильно стежив за розвитком подій. Московські начальники стали по боці Барабаша, допомогли йому своїми полками. Наставляли нових старшин по полках, розсилали універсали проти гетьмана Виговського.

Напровесні принесли вістку:

— Пушкар розбив під Полтавою козацькі відділи полковника Богуна!

Тоді Виговський вирушив на чолі війська проти ворохобників у Полтавщині.

У Чигирині спорожніло. Тільки Остап далі мав чимало турбот та клопотів. Його звідуни доносили про наявність численних московських шпигів, які прямо заливали Україну, а між ними немало такі рідних земляків, що пішли на службу за іродів гріш. Таємна канцелярія мала вже списки імен і посад, за якими приховалися прихильники Москви. За ними стежили, і Остап готувався до удару, коли прийде на це слушний час.

Ще не спливли останні сніги, як до Чигирина почали прибувати втікачі з Лівобережжя. Їхали возами, йшли пішки, з собою везли останки свого майна. Розповідали про страшні події: горіли села, ніхто не знав, хто ворог, а хто свій. Бої були вельми криваві і нещадні. А користі з того мала Москва.

Придивляючись до втікачів, яких щойно прийняли до себе чигиринські міщани, Остап підвів брови. Біля воза стояла дівчина незвичайної вроди і їхні очі на мить зустрілися. Дівчина зальотно усміхнулася і почала розмову з хазяїном, кидаючи час від часу глибокий погляд на Остапа.

Остап підійшов до гурту і розпитав, звідки прибули втікачі. Дівчина радо розповіла, що залишилася сама з братом, а ось і він пропав на війні у полку Богуна. І що ж, там у Полтавщині війна, а й так життя невеселе з московськими воюючими. Ось вона подалася туди, де всі, де спокійніше, у Чигирин під гетьманську опіку.

— А що далі?

— Що далі? Про це не думала, з тих нещасних про це ніхто не думає.

Вона обвела рукою майдан, на якому юрбився нарід.

Остап підбадьорююче кивнув головою.

— Допоможемо, нема чого турбуватися. Я тільки жартома поставив таке питання, — мовив Остап, бачачи, що його запитання збентежило дівчину.

Чим довше вів розмову, тим більше спостерігав, що дівчині він подобався. Обіцяв завтра навідатись.

Але вже зранку побачив її біля канцелярійного будинку.

— Розглядаю місто, — зраділа, побачивши

*«Біля воза стояла дівчина незвичайної вроди...»
(стор. 104).*

Остапа. — Яке чудове місто! І стільки старшин, славетних козаків! А гетьмана можна побачити?

Остап весело вигукнув:

— Ні! Якже гетьмана? Я сам ледве один раз його бачив.

Засміявся.

— Але зате є тут чимало гарних молодців, козаків, що воювали під Варшавою і Люблином, під Жванцем і Батогом. Славні хлопці! А ви? — спитала і в її очах відбилося нетерпляче вичікування відповіді.

— Я? Дрібна я постать і мало значна. Писарчук у канцелярії.

— Це теж робота і не гірша воїна, — відповіла поважно дівчина. — А що ви пишете у канцелярії?

— Переписую різне, — відповів. — Нецікаве і завше те саме. Про податки, часом універсали про наділи землею, справді нецікаві письма.

Погомоніли та й розійшлись. Остап пішов у канцелярію. Там покликав підручного, показав йому рукою у вікно.

— Гляньте он туди. Бачите цю дівчину?

Підручний нахилився, пильно дивлячись за гнучкою постаттю дівчини. Потім обернувся до Остапа.

— Чудо не дівчина.

— Це правда. Стежте за нею. Щовечора передавайте мені звіт.

Заглибився у папери, на чолі появилася прямовісна зморшка. Огорнув чоло долонею і прикрив очі. Його думки перебив сторожовий козак.

— Царський окольничий бажає з вами говорити.

— Хай увійде!

Остап не здивувався з цих відвідин. Окольничий Хитрово не давав спокою нікому, встрявав у внутрішні справи краю, готувався, мабуть, верховодити в Україні.

Хитрово увійшов владним кроком у багатій шубі і в бобровій московській шапці.

Остап підвівся і привітав його, як слід. Але Хитрово не відповів на привітання, заклав руки назад і, ставши перед столом, гордо глянув на Остапа.

— Значить, так ви виглядаєте! Незамітний, смиренний, а такий сукин син!

— Дякую! — холодно відповів Остап. — Це велика честь для мене.

Хитрово вилупив очі і зловив себе за бороду.

— Я жартів не визнаю! — вигукнув погрозово.

— Справді? — Тоді можемо розмовляти як рівний з рівним. Я теж не визнаю жартів, коли вони не в пору. З чим ви прийшли до мене?

Хитрово поклав руки на стіл.

— Без обиняків. Ваші люди переслідують

моїх, наступають їм на п'яти, дратують, не дають спокою. Мені відомо, що ви знаєте їх. Вам удалося їх викрити. Але я знаю ваших. Мої люди є між вашими.

— Справді, як це складається чудно, — глумливо заговорив Остап, — бо і мої є між вашими.

— Брешеш!

Остап байдуже знизав плечима.

— Ваша справа, окольничий, вірити мені чи ні. Одно вам скажу: як будете ображати мене, звелю вас викинути за двері.

Хитрово збагрянів і стиснув п'ястуки.

— Залишимо це на пізніше! — вигукнув. — А тепер до речі. Я, царський окольничий, Богдан Хитрово, жадаю від вас: усю вашу канцелярію маєте передати в мої руки. Видати списки ваших людей, усіх цих звідунів, шпигів, пластунів і лірників. Гетьманові про це ні слова. І нікому! Мовчати! Справа лишень між нами. За це дістанете дворянські права. Гроші можу передати негайно.

Остап підвівся поволі, наче б боліли йому всі кістки, підійшов до дверей, ударив в долоні. У дверях став сторожовий козак.

— Виведи цього чоловіка з будинку!

Зачинив за ними двері і важко сів за стіл.

Подзвонив срібним дзвінком.

— Пана осаула просити до мене!

З осаулом, людиною з затисненими устами, розмовляли пошепки.

— У них нині вночі відправа. Наскочимо без гомону, пильнувати, щоб ні один не втік. Без крику і покійників. Кожний з них у нас на вагу золота. Москалів узяти теж, хай би між ними був і сам Хитрово.

Обміркували подробиці і попрощалися.

Незабаром втиснувся у двері підручний. Остап засвічував каганці.

— Стежив за дівчиною. Зветься Катерина. Розмовляла з хазяїнами, опісля допомогала в роботі. Ні з ким не зустрічалася. Тепер погасили світ, сплять.

— Завтра стежити далі.

Підручний вийшов.

У саду в бічній вулиці замаяли під деревами тіні і застигли. До гурту прилучилася ще одна тінь.

— Усі? Нікого не бракує?

— Всі.

— Ножі за халяви, пістолі у кишені і за мною!

Остап вийшов обережно на вулицю і зупинився під деревом. Ніч була темна, місто спало. Тільки зправа від гетьманських будинків, чути було переклики вартових.

Остап перестрибнув вулицю і зник у темноті. За ним перескочили інші.

Була їх десятка, хлопці здібні на все, готові йти з Остапом на всяку пригоду. Рушили гусаком попри дорогу.

"Слід оминати московську дільницю, — думав Остап, — зайти на них із поля".

Прямували поза місто, зручно оминули нічних сторожів і вільніше рушили полем попри місто. Присіли в рові.

— У крайній хаті відбуваються збори змовників і московських шпигів, — шепотів Остап. — Мусимо їх узяти живцем. Ось там біля провулку готовий віз для них. Підступати обережно, вони

виставляють озброєну сторожу. Це моя справа. Коли з нею покінчу, вдирайтесь до хати.

Подав ще подробиці і поради. Всі повитягали ножі і, плазуючи, рушили вперед.

Пів години пізніше були вже біля хати. Тут завмерли і тільки Остап обережно підсувався до стінки. Біля неї бовванів озброєний московський стрілець.

В одну мить Остап зірвався на ноги і схопив мескаля за горло.

— Ні слова, — зашепотів погрозливо, — а то згинеш.

До них стрібнула тінь. Без жадного звуку зв'язали стрільця, втиснули ганчірку в уста і підступили під двері. Крізь щілини у віконницях було видно слабе світло, що просочувалося тонким промінням надвір. Чути було нерозбірливі голоси. Остап натиснув двері, вони легко подалися.

Вскочили гуртом до середини.

— Руки вгору!

Один із змовників сягнув по пістоль.

Остап підскочив і вдарив ножем по руці, пістоль упала на долівку. Змовники так були перелякані, що не могли зрушити з місця. Справно в'язали їм руки і уста та виводили на подвір'я. Кожний мав свого полоненого.

Рушили знову, дотримуючись обережності, погрожуючи ув'язненим ножами, коли хто пробував пручатись.

На воза поклали їх оберемками, посідали зверху і рушили до міста.

Другого дня Остап підїхав конем під оселю де жила Оксана. Був у доброму настрої, жартував, розповідав витівки і дотепи.

— А де твій сотник? — спитав жартівливо.

— Який мій? — незадоволено відповіла Оксана.

— Я жартую, Оксаночко.

— Поїхав кудись уже два тижні тому.

Остап був того дня уїдлиий, дражнив Оксану, мало не довів її до плачу.

У полудень Остап зійшов у підвал, де сиділи ув'язнені московські шпиги. Виявилось, що всі вони були з прибічного відділу Барабаша і навіть сам Барабаш не знав їхнього завдання. Переслухували твердо, доки не висказали всього, що знали. Виявилось, що всі вони були вишколені в Москві, а підлягали окольничому Хитрово.

Розвідавши все, що слід, Остап видав своїм довіреним останні накази. Ввечорі мали відвезти в'язнів до лісу.

— Ніхто з тих зрадників не може залишитися в живих. Хай гинуть ганебною смертю!

Справа була покінчена, треба було лише зібрати всі вістки в одно, увити собі докладний образ московських затій...

Гетьман Виговський повернувся з походу переможно. Розбив ущертъ прихильників Москви,

Пушкар загинув, а Барабаш утік з московськими військами. Лівобережна Україна була вільною від ворога. Єдиний боярин Шереметев прорвався до Києва і скріпив своїми відділами московську залогу Боратинського.

Того дня, коли гетьман Виговський з тріумфом вїхав до Чигирина, московський посол від князя Боратинського передав листа для гетьмана. Князь повідомляв, що вітає гетьмана з перемогою та запрошує його на суд, який відбудеться у Києві над спійманим Барабашем. Ще в Москві закували його в кайдани і веліли, хай гетьман судить цього зрадника.

Посол ждав відповіді.

— Не можу знати, коли приїду, — звернувся до посла. — Повідомлю листом.

Коли посол вийшов, гетьман покликав Остапа.

— Ось прочитайте і скажіть свою думку.

Остап пробіг поглядом по дрібних рядках. Повільно склав листа і глянув на гетьмана.

— Справа ясна. Вашу вельможність хочуть заманити в Київ і там ув'язнити. Маю на це докази.

Розповів про облаву на шпигів і погрози Хитрово. Саме спіймані розвідники мали переконати полковників та інших гетьманських старшин, що гетьманові конче треба б було поїхати в Київ і полагодити всі непорозуміння в співпра-

ці з Москвою. А щоб зробити рішення більш привабливим, придумали нібито ув'язнити Барабаша і віддати у Києві під гетьманський суд.

— Моя думка така, — заговорив Остап. — Я переловлю Барабаша ще під Києвом, можливо, що буде бій з московським відділом.

— Це вже насьогодні не має значення. Розрив з Москвою вирішений, — коротко промовив Виговський.

— І судити буде Барабаша гетьманський воєнний суд тут, на гетьманській території, а не під московською залогою, — ніби закінчив гетьманову думку Остап.

— Так.

Гетьман відпустив Остапа.

"Дуже подався ясновельможний", — думав Остап, вертаючись додому. Він завважив, що гетьман припав сивизною за останні місяці, похилився, наче б двигав вантаж не під силу. Справді, хто інший міг би подолати всі труднощі, які налягли на українську землю?

Кілька днів пізніше при шляху з Москви на Київ засів відділ добірних козаків. Остап видав останні накази, воїни засіли в кущах, ждали вирішального наказу від Остапа. Останньо розвідники донесли, що Барабаша везуть вільним у кареті, в супроводі сотні стрільців, і хібащо аж під самим Києвом накладуть йому на руки кайдани.. У

місті вестимуть прилюдно до підвалу в'язничної вежі.

Врешті відділ москалів появився на тракті. Їхали нога за ногою, не поспішали. У вікні карети видніли постаті московського боярина і кошового Барабаша.

Гукнули самопали, козаки кинулися у рукопашний бій. Московські стрільці майже не боролися, заскочені та перестрашені несподіваним наступом. Дехто тільки відбився від дороги і присів, щоб стріляти. Коні карети сполошилися, завернули вбік і ввігналися в рів. Карета стала впоперек дороги.

До неї прискочив Остап. Інший козак вистрілив у голову бояринові. Барабаша витягли з карети, кинули на землю і зв'язали.

Бій скінчився. Останнього московського стрільця звалили з коня і вбили пострілом з мушкета.

— Добре справилися, — похвалив козаків Остап. — А тепер очистити дорогу, наладнати карету і — в Чигирин!

Барабаш мовчав цілу дорогу. Глянув, куди його везуть, і вже знав, яка його жде доля. Коли замайорів Чигирин, кошовий почав проклинати москалів і царя, і гроші, на які злякомився. Остап сидів біля нього в кареті і мовчав. Дивився на зрадника з огидою, наче б біля нього звинулася отруйна змія.

Военний суд присудив Барабаша на смерть за зраду народу і гетьмана, та на втрату всіх військових почестей. Два дні пізніше зрадника повісили далеко за містом і закопали у придорожньому рові.

Остап тепер відвідував Оксану майже щоденно.

— Ти змінився останнім часом, повеселішав, наче не той став.

Остап хотів обняти її, вона легко відхилилася.

— Це тому, Оксано, — промовив тихо, — що мене з писарчука піднесли на писаря.

— Ов-ва! — загопили губи Оксана.

— Через десять років можу стати старшим писарем, — вихвалявся Остап.

— А у війську ти був би може вже сотником!

Остап розвів руками.

— Що ж я вдію, коли не знаю воєнного діла? Мене вбили б у першому бою. Маєш вістки від Кравченка?

Заперечливо кивнула головою. Оксана журилась долею Кравченка. Не знала, куди поїхав — у Полтаву чи у Гдучів, до кого пристав і з ким воював. Лякалася навіть подумати про його долю.

Остап не чіпав більше цієї теми, не хотів насувати їй сумних і безрадісних думок. Ставився до неї як до доброго друга і її турботи непокоїли його.

Пізно увечорі покликав підручного. Нічого підозрілого не було. Мабуть таки справді дівча переїхало з власних міркувань у спокійніші околиці Чигирина.

— А що з її братом?

— Ще не розвідав. Мабуть, у богунівців.

Біля півночі Остап вийшов з канцелярії. Сторожовий козак віддав почесть і дивився за ним з хвилину.

Другого дня Остап до канцелярії не прийшов. Послали до його дому — не було. І взагалі не ночував у себе. Провели розшуки — даремно. Жадних слідів не було, пропав, як мариво, розтанув безгомонно, загадково...

Розпитували жителів міста, чи бачив хтонебудь щось підозріле, чув дивну розповідь, — то хай злогоситься до канцелярії.

Сиділи і ждали, до полудня не зголосився ніхто. Підручний Остапа сказав:

— Не маємо ніяких відомостей, але я певний, що тут діяла московська рука. Слід би придивитися до їхньої дільниці, обставити дороги, перевіряти всі вози, що виїжджають з міста.

Почали міркувати, яким способом простежити будинки, в яких живуть москалі. На їхнє жадання гетьман приділив москвинам декілька урядових будинків з приналежними садами і городами — все розташоване край міста, поза оборонними валами. Там поселився окольничий Хитрово, туди заїжджали посли і торгові московські люди. Годі було перевірити, хто ночує і хто живе у московській дільниці. Її берегли стрільці з охоронної сотні Хитрово, а доступ туди могли мати хіба перекупки і крамарі, доставці дров та різних товарів. Ще в минулому році москалі почали в будинках запроваджувати різні зміни, щось перебудовувати, міняти на свій смак, поширювати

підвали. Всі будинки оточили оборонними спорудами.

Хтось із старшин глянув у вікно.

— Якась дівчина йде до нас!

— Я її знаю, — обізвався підручний Остапа.

Вийшов до неї, але за хвилину вернувся, зачиняючи за собою двері.

— Має цікаву вістку. Послухаємо її тут?

За хвилину дівчина сиділа між козацькими старшинами. Це була Катерина.

— Тієї ночі я не спала. Біля півночі почула дивний шерех на вулиці. Глянула у вікно. За хвилину проїхали вулицею два вершники. Один з них мав якийсь мішок упоперек сідла. Було загадково, що я не чула відгомону кінських копит. Це єдине здалося мені дивним, мабуть, перев'язали копита міхами, — подумала я. Але не надавала тому великої ваги і скоро заснула.

— Це дуже для нас важлива вістка, панночко. А звідки надїхали вершники?

— Від мене зліва, а поїхали в сторону глухівської брами.

Розпитували про різні подробиці, переглядалися очима, врешті, один із старшин заговорив:

— Не знаєте, як бачу, міста? Мабуть, не довго тут живете?

— Кілька тижнів. Досі жила у Полтаві.

Розповіла, що втратила брата і подалася сюди, про неї знає пан Ковальський Остап.

— Хотіла б з ним бачитись, — закінчила свою розповідь.

Підручний Остапа вийшов з кімнати, значу-що підморгнувши на одного з старшин. За дверима прошепотів:

— Остап велів мені стежити за нею, але я не помітив нічого підозрілого. Може, сказати їй, про що йдеться?

Старшина думав.

— Як вона зветься?

— Катерина Кравченко.

— Що з її братом?

— Не можу сказати.

— Добре, поговоримо з нею.

Підручний сів проти Катерини.

— Отож, панянку, справа, про яку ми з вами говоримо, дуже нас турбує. Пан Остап вийшов учора вночі з канцелярії і досі не повернувся. Слід по ньому пропав.

Катерина сплеснула руками.

— Як це?! Господи! Може поїхав куди у своїх справах?

Старшина похитав головою.

— Якби таке, був би повідомив пана підручного, або будь-кого іншого. А втім він не міг вихати, не подаючи нам вістки. Лякаємося, що тут справа нечиста, а те, що ви помітили, ще раз потверджує наші побоювання.

Дівчина ворохнулася.

— Так треба ж його рятувати! Знаю я з Полтави, які часи переживаємо. Там чимало відомих людей загинуло з московської руки. Якщо пан Остап москалям був невігідний. . . .

— Так воно й було, — промовив старшина.

У Катерини заблищали очі.

— Так чого ж тут тратити час? Цілком певно, що його схопили, і не на те, щоб тримати його в себе в гостях.

Затиснула губи.

— Я можу допомогти. Тільки слід усе придумати. Я була вже з моєю хазяйкою у московській дільниці. Ми продавали їм ягоди і дрова з лісу. Тобто вона, я пішла для цікавості.

Почали міркувати, кожний задум розглядали з подробицями, подавали доводи "за" і "проти", виринали щораз нові положення, які варто було брати під увагу, щоб не було невдач і несподіванок.

— Двадцять козаків, готових на все, маєш?

— Є!

— Двадцять одностроїв московських і зброю?

— Є!

— Хто поведе?

Хвилина мовчанки. Врешті обізвався підручний.

— Якщо нема достойнішого, піду я на чолі відділу.

— Добре, ти знаєш найкраще з усіх московську мову.

В той час Остап лежав на долівці у підвалі вежі. Холод проймав до костей, на руках нагнітали в'язи, боліло все тіло. Було темно, ні промінчика будь-якого світла. Остап піднявся і поволі сбійшов підвал. Попід стінами було порожньо, натрапив тільки на лаву, якийсь стілець і в'язку вогкої соломи на глиняній долівці. При одній стіні натрапив на стовбур, що мабуть підпирав стелю, а сам підвал був доволі обширний і високий, бо хоч вікна не було видно, повітря було холодне і не дуже задушливе.

Сів на солому і почав пригадувати. Вийшов з канцелярії, це пам'ятає докладно, замкнув двері і ключ вклав у кишеню. Розглянувся, застромив вигаслу люльку за пояс. Рушив вулицею, дорога звична, йшов певно, хоч ніч. Минув хрест на горбочку на перехресті доріг, тут минав вигін, і ось усе нараз провалилося, нічого не пам'ятає, що сталося далі.

Роздумував. Дійшов до вигону, будинків тут не було, стож на цьому місці щось з ним приключилося.

— Тут на мене наскочили, — бурмотів сам до себе, — діло нескладне. Раз по маківці, тихо, без свідків, опісля перекинули на сідло і повезли. Але куди?

Не мав сумнівів. Він був у руках московських

посіпак, дивно тільки, що зважилися на таке діло. Він же не простий козак, їм було хіба відомо, які завдання виконував. Саме тому його схопили, саме тому.

За ним будуть розшукувати, знайдуть у московську дільницю. Тут їм скажуть: нема, не було, не знаємо. Ще й образа буде за несправедливу підозру. Дозволять зробити обшук, і Остапа, очевидно, не знайдуть. До того часу він буде покійником. Так чи інакше, а на той світ перейде через майстерно придумані тортури. В цьому московини майстрі і не обминуть такої нагоди для власної розваги.

Схопили його, без сумніву, для того, щоб вивідати таємні справи гетьманські. Мабуть міркували, що він знає багато, а те що знає, пригодиться Москві. Коли рішилися його схопити, рішилися і понести наслідки, бо кожному і без доказів буде ясно, хто був спричинником нападу. Але таких засобів можна вживати у важливих хвилинах, може в останні дні перед великими подіями. Москва, отже, сподівається, що прийшов кінець нібито приязним взаєминам з Україною, а це означає воєнні готування, бойові наскоки і вирішальні битви. Грядуть історичні події, — думав Остап і йому стало жалко, що він не буде свідком нових змагань, що для нього все скінчилося.

А все ж сам собі дивувався, що так спокійно сприймає своє призначення і близька смерть ціл-

ком його не лякає. Може тому, що завжди в житті розраховував на щасливу зірку, проте не бездільно заклавши руки, а вперто і бисто укладаючи собі плян можливого порятунку та визволення. І тепер у його уяві завирували події, що згідно з його передбаченням могли прийти.

Потонув у своїх думках і навіть не чув, як зашаруділо біля дверей і хтось відсунув важкі залізні засуви.

Осліпило його світло смоляних смолоскипів. Вояки прикріпили смолоскипи в залізних обручах на стінах і відійшли. Тоді Остап побачив, що перед ним стоїть царський окольничий Хитрово. Заклав руки на грудях і приглядався до Остапа, глумливо загнучи кути уст.

Остап дивився окольничому просто в очі, ніби не пізнавав, ніби з дива не міг вийти.

— О, вас теж сюди вкинули?!

Хитрово гучно зареготався.

— От дурак! Нічого ти не розумієш!

Підійшов до Остапа і штовхнув його ногою у бік.

— Встань!

Остап без слова підвівся і поволі підступив до Хитрово. Наблизив своє обличчя до його і промовив, крізь зуби цідив слова.

— Перед тобою, дурню, стоїть пан Остап Ковальський! Зрозумів?

Хитрово відступив узад.

— Чого ж ти? У нас, в Москві, і до царя кажуть ти.

— А у нас, в Україні, до таких як я кажуть пан. Зрозумів?

Відвернувся і пройшов декілька кроків по підвалі. Глянув угору. Підвал був справді високий, дими смолоскипів тягнулися вгору і зникали в темні. Допитливо глянув на Хитрово.

Окольнічий розглянувся, сів на лаву і рукою вказав Остапові місце на стільці.

— Погугоримо, — сказав облесно, — чого ж нам спорити, коли є важніші діла.

Заплескав у руки, слуга приніс піднос з горілкою і закускою та поклав перед них на лаві. Хитрово налив дві чарки і вказав рукою Остапові.

— Як я можу з вами розмовляти і горілку пити? Розв'яжте мені руки.

Хитрово засміявся.

— От забув!

Стрілець розв'язав руки Остапові і вийшов.

— Бачите, окольнічий, я маю таку засаду: поки рухаюся, не втрачаю надії.

Він з насолодою простягнув руку і підняв чарку.

— Щоб нам довго жилося! — проголосив і випив.

Хитрово обер вуса.

— Вам е-е-е, пане Остапе, мабуть це не вдасться!

Остап безтурботно засміявся.

— Поки живу, окольнічий, поки живу — ще є добре!

— Хай! — примирливо відповів Хитрово і розкрив капшук з тютюном. Остап сів за пояс, набив люльку, закурили.

— Чого ж вам треба від мене?

Сиділи один напроти одного, Остап закрив ногу на ногу, готовий слухати того, що йому скаже окольнічий.

— Ви мені відповідайте на питання, — гостро промовив Хитрово, — якщо відмовитесь, застошую інші засоби.

— Га, знаю я ці ваші інші засоби, — обізвався Остап. — Питайте, а я послухаю, подумаю, розважу і побачимо, як випаде наша гутірка.

— Ви начальник таємної канцелярії?

— Не відповідаю.

— А чому? — ніби здивувався Хитрово. — Думаєте, що це якась таємниця? Які ваші завдання?

Остап мовчав.

— Нічого, скажете опісля, — примирився Хитрово. — А де тепер перебуває гетьман Івашко?

По хвилині тихо проговорив:

— І цього не хочете сказати? Про що говорили послі польського короля? Домовилися?

Остап мовчки глянув на окольнічого.

Чи ви, голубчику, безумець непутящий?

Чи я божевільний, щоб відповідати вам на такі запитання? Я думав, що ви справді бажаєте погугорити зі мною по-дружньому, запитати от так собі про дещо, а ви що? Сором вам тільки та й годі!

Хитрово ліниво підвівся і пошкандибав до дерев'яного стовпа. Торкнувся його рукою, спробував міць, глянув на верх. Там бовванів загадковий прилад, з якого звисали тугі мотузки. Остап глянув туди.

— О, такого я ще не бачив, — сказав тоном здивування. — Московський народ винахідливий, — додав з признанням, — якщо йде про способи перекинути людину на той світ з належними труднощами.

Хитрово нічого не відповів, повагом підійшов до дверей і кивнув рукою.

Два посіпаки кинулися на Остапа, здерли з нього сорочку, зв'язали руки і підвели до стовпа. За мить Остап звисав з викрученими догори руками. Терпів, але зціпив уста, мовчав.

Кати притягнули залізний казан із жевріючим вугіллям і поклали туди щипці, дрючки та інші знаряддя тортур. У дверях появилася начальник стрільців й інші чини московської дільниці.

Хитрово підпер долонею бороду і ждав. Згодом поспробував, чи достатньо розжеврився залізний дрючок, і кивнув на ката. Цей торкнувся розпеченим залізом ребер Остапа.

В той час, коли хазяйка Катерини торгувала городиною і ягодами, дівчина підійшла до стрільців. Була радісна, горіла юним захватом і зальотно мовила воякам:

— Чули новину, хлопці? Прибула зміна, поїдете додому!

Юрба стрільців оточила дівчину. Вони вже давніше чували, що на їхнє місце прийдуть інші, що вони вже не довго залишаться в Україні. Така майбутність турбувала їх, ніхто не бажав собі міняти українську землю на сумовиті й брудні московські оселі.

Старшини гетьманської канцелярії були добре ознайомлені з цими настроями серед московського війська. Було теж відомо, що дехто зі стрільців вивідував поміж козаками, чи не могли б стрільці залишитися в Україні чи навіть щезнути в численних козацьких полках. Старшини не відповідали ні це, ні те, залишали цю справу самим козакам.

Подана Катериною новина викликала серед стрільців велике враження, і вони засипали дівчину різними запитами.

— Вже є в місті, саме зголосилися у канце-

лярії. А де ваш начальник? — запитала.

— Він тепер дуже зайнятий, — відповідали таємниче.

— У підвалі, — кивнув головою один з них, — приглядається...

Катерина більше не допитувалася. Вона знала, що сторожову міську вежу москалі вже зараня переробили на в'язницю, а про підвали вежі ходили по місті несамовиті чутки.

У той момент рівним кроком увійшли на майдан новоприбулі стрільці. Вони були важко озброєні, суворі, мовчазні. Старшина спитав за окольнічим. Виступив один із залоги і, вагаючись, доповів, що тепер годі викликати окольного, а начальника теж немає.

Тоді старшина теж звернувся до своїх вояків, і вмить усі стрільці залоги були оточені прищельцями. Хто мав зброю, мусів її скласти, чергувалися швидкі накази, полонених солдатів відводили на вартівню. Все відбувалося поспішно, москалі не встигли навіть оглянутися, як уже стояли під сторожею прибулих. Один відділ, ведений Катериною, рушив до вежі.

І в той мент, коли Хитрово важко підвівся, щоб кинути нові запити Остапові, у дверях почулося шамотіння, чийсь здавлений крик, короткі важкі удари. Хитрово бистро оглянувся. Два стрільці вбігли до підвалу і кинулися на нього. Дав себе зв'язати без спротиву. В його голові безрад-

но юрбилися тривожні думки, нічого не розумів, видивився на дівчину, що вбігла зі стрільцями, намагався собі пригадати, де вже колись її бачив. Одне тільки відчував, що беззахисно стоїть тепер перед якимсь невідомим ворогом.

І враз побачив, що перед ним стоїть Остап.

— Сідайте, окольничий, — сказав Остап, вказуючи йому стілець.

Сам він вмовстився вигідно на лаві та вдоволено приглядався окольничому.

— Перекусимо, поп'ємо горілочки, а опісля поговоримо, — заговорив, наливаючи чарки.

У коридорі перебрані козаки успокоювали пов'язаних москалів, у підвалі приглядалися дивній картині тільки Катерина і начальник козацького відділу.

— Щоб нам довго жилося! — сказав Остап, подаючи чарку окольничому.

Випили.

— Закусить, бо маю з вами дещо поговорити. Бачите, яка химерна доля. Хвилину тому ви катували мене, а ось зараз ті самі залізяки присмалять ваші ребра.

Начальник козацького відділу нахилився до Остапа і прошептав йому на вухо, що час не стоїть, що слід якнайскорше покинути московську дільницю.

Остап кивнув головою і поглянув на Катерину. Звідкіля взялася ця дівчина? Їхні очі зустріли-

ся. Що вона хотіла сказати цим поглядом?

Хитрово сидів похнюплений, глипнув на Остапа і промовив непевним голосом:

— Буде вам лихо, коли зведете мене зі світу. Цар не подарує вам такої обиди...

Остап голосно засміявся.

— Ви самі не вірите в те, що говорите. Уявіть собі: я вас тут таки закатавав, за пів години ви вже під землею. Ваших людей або постріляємо, або вони самі залишаться між нами. Є ще інші засоби втримати мовчанку. А коли хто питатиме за вами, то чи я знаю? Виїхали, покажу відписи подорожніх паперів з вашим підписом. Поїхали і десь у московських лісах пропали. Не може бути таке? Кажіть, Хитрово, не може бути?

— Може! — відповів окольнічий. — Так що ж — катуйте, вбивайте, мені вже все одно.

— А я передумав, — відповів несподівано Остап. — Не буду з вами тут гурорити. Я з вами зроблю те, що зробив би цар юдейський Соломон. Він і написав цю свою мудрість: "Як ворог твій впаде, не радуйся і не веселися: голодний він, ти хлібом нагодуй його, хоче він пити, подай йому води напитися!"

Остап підвівся.

— Так і я зроблю з вами, Хитрово. Залишаю вас вільним. Відпочиньте, а завтра вранці зайдіть до моєї канцелярії. І не забувайте, я людина добра і жартів не знаю. Бувайте!

Остап кивнув на козаків, узяв Катерину під руку, щоб не спотикнулася на темних сходах, і вийшов з підвалу. Стояв хвилину на подвір'ї, осліплений денним світлом. Привели коней.

— Я піду пішки, мені недалеко, — сказала Катерина.

Остап пильно поглянув на неї.

— Якщо можете, якщо не втомлені, зайдіть до канцелярії.

Дівчина потакуюче кивнула головою і подалася до виходу. Остап скочив на коня. За ним рушили козаки у грубо шитих московських одягах, з мушкетами на раменах, з шаблями при боках.

У канцелярії Остап довідався від старшин, як придумано плян його визволення з в'язниці та про ролю в цьому Катерини. Незабаром і вона сама прийшла до світлиці канцелярії. Сиділи разом в одному гурті, з'єднані тепер незвичайною подією і радісним успіхом. Усі признавали, що звільнення Остапа було заслугою Катерини, що саме Провидіння привело її в такий слушний і щасливий час. Остап дякував щиро, сердечно:

— І якщо вам буде потрібно від мене допомоги, панночко, завжди можете на мене розраховувати!

Коли ж почалася вже вільна гутірка, Остап щиро признався:

— А все ж мені справді ніяково і гупо на душі. Бо скажіть, дорогі друзі, чи це не сором так

«Остап кивнув на козаків, узяв Катерину під руку...» (стор. 132).

недоречно впасти в халепу? Я сам перед собою наче телепень який, сором та й годі!

— А ще кажуть, що пан Остап не раз і не двічі лихом битий!

— Ніколи не забуду такого сорому, такого нечуваного лиха, що саме звалилося на мене.

Було всім видно, що Остап не може сам собі дати ради. Розраджували його, принесли вина і були б може сиділи до ранку, якби Катерина не пригадала, що Остап відчуває біль від доторку розпеченого заліза. Вона бачила, що Остап хоч і поводився бадьоро та весело, то насправді був дуже втомлений і ослаблений. Тому настирливо наполягала, щоб товариство відвело Остапа додому та залишило при ньому опіку. Остап вдячно стиснув їй руку на прощання.

Наступного дня Остап ледве приволікся до канцелярії і його зразу ж покликав гетьман до себе. Розмова велася без свідків, і коли Остап вийшов, знав уже, що його жде велике і відповідальне завдання.

Москва щораз то сильніше зашморгувала свою петлю. Сотні різних вимог і самовільних вчинків мали на меті викликати хаос у протизаходах гетьмана. Почалося з того, що цар зажадав, аби в листах канцелярії не писати "вільні піддані", а "вірні піддані". Опісля почали в Москві дорікати гетьманові, що царські титули в листах не повні. А тим часом цар прибрав собі не тільки титул самодержця Малої Русі, а ще й усіх земель сходу, заходу, півдня і півночі.

— Що це — цар хоче ввесь світ захопити? — дивувалися в Чигирині.

Татарський хан дуже збентежився новим царським титулом і зразу відповів Москві: "Таких непристойних титулів предки ваші не вживали. Між сходом і заходом чимало великих царів і держав. Можна було це знати і не писати так брехливо та непристойно".

В Україні появилися великі сили царського

війська, що ввійшло до міст і стало там залогою. Насильно і без порозуміння з гетьманом цар настановив своїх воевод і їм жителі міст і сіл мали складати данину та подарки. Появилось теж чимало різних москалів — не знати пощо і нащо та якого чину. Вони їздили по Україні наче вельможі, у каретах запряжених шестірнею, вимагали грошей на кошти подорожі, погрожуючи в разі відмови, що прийде військо і спалить оселю. Ніхто не мав сили на них, їхньою підпорою і опікою були царські воеводи та стрільці.

Остап турбувався зокрема новим явищем: сотні і тисячі московських босяків, крамарів, співаків і мандрівників появились на шляхах України. Вони залили головню лівобережні полки. Для Остапа було ясно, що це шпигуни і ворохобники, завданням яких є бунтувати нарід і козаків проти гетьмана. Тій самоволі слід було покласти край.

В гетьманському оточенні знали, що гра йде на останні ставки. Перемога Москви означатиме для України страшну неволю. Не могло бути ніяких вагань, жадного милосердя. Будь-який недогляд, дрібна помилка, виявлена будь-де слабкість означали програш у цьому тихому і жорстокому змагу за життя і смерть народу.

Та ще гірше було те, що московським емісерам вдалося перекупити деяких старшин і брехливими словами переконати частину черні. У продажніх полковників появлялися московські до-

радники й особливі стрілецькі відділи, що безжалісно винищували і вбивали тих, які не пішли на московські умови. Чимало жінок і дітей тих гідних мужів пігнали назавжди в далекі пустинні країни московського царства.

Остап випрацював плян охорони і наступу на сітку ворожих емісарів та шпигунів. Розіслав людей куди слід, скріпив свої станиці по містах, але все те було замало. Він сам мусів побувати на місцях, перевірити роботу своїх людей, появитися у найбільш загрожених місцях, розгромити ворожі гнізда.

Серед підготовки до такої акції, він не мав змоги відвідати своїх знайомих і друзів. Правда, однієї неділі стрінувся біля церкви з Оксаною.

Під час розмови дівчина уважно йому придивилася.

— Виглядаєш ще гірше, ніж попереднього разу. Блідий якийсь, недужий, чи що?

Остап похнюпився.

— Маю в канцелярії стільки роботи, що вже і м'язи і кості болять від сидження. Писати — не легка робота, Оксанко.

— А тобі б на коня і до війська. В поході й сил набрався б і здоровішим став би.

Скоро попрощалася і пішла кудись з подругами. А з Катериною Остап так і не вспів побачитися.

По полудні відвідав його Хитрово.

— Як почуваетесь, ваша достоїнсте? — з повагою в голосі спитав Остап.

Хитрово непрошений сів у крісло.

— Коли погляну на вас, пане Ковальський, — мені просто не хочеться жити.

— Вірю вам, — відповів Остап, — бачите яке диво? Оце вперше, від коли ми знайомі, я повірив вашим словам!

Хитрово важко зідхнув.

— Моя доля у ваших руках! .

Остап аж у руки сплеснув.

— Ось бачите? Вже вдруге вірю вашим словам!

— Слід би наладнати між нами справи, — говорив далі окольнічий, — буде вигода і мені і вам.

— Тому, бачите, я і звільнив вас, — відповів Остап, сідаючи напроти окольнічого, — але спершу мусимо усталити наші позиції.

Дивлячися окольнічому пильно в очі, Остап продовжував:

— Якщо ваша пригода не збережеться в тайні, то мені нічого не станеться. Але вам, Хитрово, цар напевно відрубає голову.

Окольнічий сумно притакнув.

— Мої стрільці мовчатимуть. Вони і так не дуже то зрозуміли, що сталося, це їх не цікавить. Для певности потрохи розкину їх, служитимуть

деінде, згодом не буде в мене жадного свідка цього нещастя.

— Це ваша справа, — холодно сказав Остап, — а ось тепер наша. Якщо не будеш робити того, що я схочу, то розповім кому слід, а тоді впаде на тебе справжнє нещастя, як сам кажеш. Відсіче цар голову!

— Я так і знав! — гірко погодився Хитрово.

— Можеш бути певний, що не вимагатиму від тебе нічого такого, що пхнуло б тебе в небезпеку. Просто тому, що буду тебе потребувати. Згода? — підвівся Остап.

— Згода! — відповів зламаним голосом Хитрово.

— Хто з ваших начальна сволоч у Безпалого?

— Тепер Іван Опухтін.

— Від нього йдуть накази Безпалому?

— Від нього.

Остап підійшов до дверей. З другої кімнати вийшов підручний.

— Коли мене не буде, запити буде ставити тобі оцей старшина.

Хитрово глянув на нього.

— Підручний?

— Яке тобі до цього діло?

Втрійку вели дальшу розмову. Коли розходилися, Остап докинув:

— У випадку потреби казатимемо, що ти

склав урочистий протест проти того, що ми далі пишемо до царя "вільні піддані". І так будеш спокійно спати!

Наступного дня кожний, хто бажав говорити з Остапом, дістав відповідь, що його немає, виїхав на кілька тижнів. Оксана теж зачула, що Остапа вислали кудись з листами, і ніхто не міг знати, коли він повернеться. Катерина ж довідалася про від'їзд Остапа від підручного. Остап поздоровляв її і вибачався, що нагла справа не дозволила йому попрощатися з нею особисто.

До Києва наближалася купецька валка. Їхали здалеку, з німецьких країн, а купець був особливо дуже заможною і визначною, що кожний міг пізнати по колясі з викладеними золотом гербами і по важких конях чужоземної раси. За коляскою посувалися великі вози, запряжені четвернею, високо навантажені невідомим крамом, що був закритий від цікавих очей грубою плахтою.

Коли на обрії виринули церковні бані Києва, з вікна коляси вихилився середнього віку чоловік, у великому м'якому береті, і з-під долоні голубив поглядом далекий київський вид. Згодом вглибився у м'яке сидження коляси.

— Отож, не забудь, Петре! Я твій пан і володар, а називаюся Герр Бонаventura фон Вайтенфельд. До мене звертайся тільки по-німецьки. А тепер приготуємо папери.

Петро відкрив торбу і виймив листи та документи, одні складені вчетверо, інші таки у звоях з висячими печатками.

— Ось дозвіл від кримського хана Магмет Гірея на в'їзд у татарські володіння. Він, мабуть, григодиться нам і в Києві, Остапе.

— А це прохання цісаря римської імперії до Бутурліна, аби не чинив нам ніяких перепон у наших купецьких починах.

Остап узяв прохання, складене штудерним стилем по-латинськи, і приглянувся підписові.

— Насправді, то цар навіть і не чував про Бутурліна!

Петро засміявся.

— Ну, цього Бутурлін не може провирити.

— Отож, письмо царя — це раз. Письмо короля польського — два. Посвідчення гетьманської канцелярії про наш переїзд Україною — три. І лист хана — чотири.

Петро глянув на Остапа і підморгнув.

— Якби я не знав і не бачив усієї тої процедури, то не повірив би, що перед моїми очима сидить пан Остап Ковальський.

— А все ж нічого штучного, в мене все правдиве! — веселі бісики метнулися в очах Остапа.

Справді, невеличка гостро причесана борідка і мащений та підтягнений угору вус надавали йому цілком відмінного вигляду.

Поглянув у металеве дзеркальце.

”Навіть Катерина не впізнала б в цій особі свого пана Остапа“. — подумав.

Нагло коні пристанули і в вікно заглянули зухвалі очі московських стрільців. Карета станула перед міською брамою Києва.

Петро привітав москалів і простяг до них пропуск гетьманської канцелярії. Але стрільці навіть не глянули на папір. Їхні очі шпигали по нутрі карети і чиясь рука постяглася до невеличкої подо-

рожньої торбинки. Петро зручно захопив торбинку.

Старший над сторожею розігнав матюками вояків і підійшов до віконця.

— Хто і куди?

— Це достойний купець німецький їде у Крим. А ось пропуски з гетьманської канцелярії.

— В'їжджай на вартівню!

Коні рушили, минули браму і завернули на подвір'я вартівничого будинку. Подорожні мусіли висісти і відразу прискочили до них урядовці й повели до кімнати. Тут сидів начальник сторожі.

Петро поклав перед ним цісарські і королівські папери.

— Уклінно прохаю вас, достойний пане, дати нам пропуск і право перебування в Києві.

Начальник не відповідав. Мовчки приготував папір і гусяче перо.

— Фамілія?

— Герр Бонавентура фон Вайтенфельд і я його писар Петро Шумляківський.

Начальник подумав, спробував перо на нігті.

— Е-е-е, тее, — почав, — да. А я вас у холодну, ось що!

Подряпався пальцями по бороді.

Остап звернувся до Петра в незнаній начальникові чужій мові. Коли Петро говорив, Остап почав голосно сміятись.

— Фюрст Бутурлін! — проголосив й умовк.

Петро переказав:

— Каже достойний пан, щоб ви завели нас до ясного пана воеводи.

Начальник видимо злякався. Хотів щось пояснювати, але Остап вперто повторив, на глядячи на нього.

— Фюрст Бутурлін!

**
**

Годину ждали у прийомній воеводи. Бутурлін розперся на кріслі.

— Чував про вас, пане фон Вайтенфельд. Купець ви багатючий і світовий бувалець.

Він розклав папери перед собою і, ждучи відповіді, приглядався підписам.

— Який крам везете?

Петро переклав запит, Остап замимрав щось до нього і той поспішно заговорив:

— Коріння, сукна дорож і золоті вироби. Для вас, ясний князю, приготовлені дорогоцінні дари. Де їх зложити?

Бутурлін підвів важкий зір від листів.

— Тут у кімнаті. Накажіть принести негайно.

Коли Петро вийшов, Бутурлін звернувся до Остапа.

— Знаєте московську мову?

Остап усміхнувся і вказав рукою на двері, куди вийшов Петро.

Зацарила мовчанка, Остап приглядався воєводі. Це була людина потужної будови, з рішучим виразом обличчя, з рижою бородою і таким же довгим волоссям. На пальцях мав цілу низку золотих перстенів, найбільший носив на великому пальці лівої руки.

Остап сягнув до кишені і подав воєводі перстень з великим блискучим каменем. Поклонився низько і зробив рукою знак, що ця золота штука належить воєводі. Бутурлін застромив його на один палець, опісля на інший, приглядався до нього, врешті перстень зник у його кишені.

Скоро повернувся Петро. Служба внесла звої сукна, міхи і шкатулки та важкі скрині. Бутурлін ні не глянув на двері. Звернув листи Остапові й обізвався:

— Завтра передам пропуск.

Подумавши, спитав куди веде дальший шлях, порадив звертатися тільки до московських начальників, а не до місцевої влади.

— Уся земля тут царська, хоч черкаси не хочуть цього ще признати. Обережно з козацькими старшинами. Краше вам завжди голоситися до наших, опіку дістанете і допомогу.

Покликав старшину, наказав виписати письма і вказав заїзд де їм ночувати.

**
*

Подорожні подалися відразу до заїзду. Гос-

подар прийняв їх з належним респектом, але зразу застерігся:

— Хоч це мій будинок, але тут усе під командою царських людей і я за ніщо не відповідаю.

— Як то за ніщо? — здивувався Петро.

— От, якби вам будь-що притрапилося. Вся служба на послугах воеводи і до неї я не маю права. Та що вам багато пояснювати, — докинув не радо.

У кімнаті Петро розпростував руки.

— Богу хвала, Остапе, що...

Остап підстрибнув до нього і долонею закрив йому уста.

— Обережно, — прошепотів ледве чутно. — Тут і стіни мають вуха. Перестерігав же господар.

Аж тепер зрозумів Петро слова господаря, яким не придавав досі багато ваги.

Остап почав говорити обережно німецькою мовою, був певний, що шпигти московського воеводи знають і чужі мови. Отже, хвалив воеводу, просто розпливався у похвалах і подяках за опіку і добрі поради.

Перед вечором вийшли на місто. Не помічували, щоб хтонебудь стежив за ними. Змиливши на всякий випадок сліди, поплутавши напрям, вони раптом наче під землю провалилися.

На вулиці темніло і тільки бовванів нікчемний будинок коршми, яких чимало постало в воєнні часи при тракті з Диких Піль.

Сиділи на стільцях, міхах і де попало, а слабкий каганець ледве освітлював постаті людей, що зібралися на нараду. Підвал не мав вікон, зате два виходи, біля яких стояла готова на все озброєна сторожа.

Були тут люди знатні і міщани, старі вислужені запорожці і мужики, слухали пильно те, що їм говорив Остап.

В першу суботу місяця червня половити всіх юдів, що за гріш вислугуються Москві й віддати їх до полків під военний суд. Того ж дня захопити всіх московських шпигів, опір зламати, живими не пустити. Йдуть події, а нашим завданням не дозволити, аби московські війська завчасу про все знали.

Це був суворий наказ, а передумовою його здійснення було тримати в тайні всі готування і вдарити в один час з'єднано і рішуче. Опісля звітували про московські підступи, подавали імена емісарів, агентів і тих земляків, які брали від москвинів гроші й дарунки. Найбільш турбувала Остапа потверджена вістка, що кошовий Іван Сірко отримав 300 рублів золотом і багаті дари у соболях та самоцвітах.

До гостинниці повернулися пізно вночі, бач-

но спостерігаючи, щоб їх не помітило підзорливе око. Остап не міг заснути.

Розмишляв над заслуханими звітами, а вони були мало втішні. Довголітні війни погасили в людях шляхетні почуття, дружбу, відданість справі Батьківщини. Щораз більше появлялось таких, що в коршмах вигукували: "Пиймо, браття, хто зна, що буде завтра!" Біля них вешталися московські чиновники й емісарі. Повний гаманець золота, пишні одяги і дохідні чини ставали ціллю, до якої варта було йти хоч би шляхом Юди.

— Не спиться, Остапе? — прошепотів Петро.
Не спалося, почали тиху розмову.

— Сильних людей нам побільше, за такими піде народ.

— Завелася погана звичка ставити їх поруч непевних і хитких. А тоді й не видно, хто який і куди потягне у небезпеці, чи не буде потурати ворогові.

**

Наступного дня покликав Остапа до себе князь Бутурлін. По дорозі приглядався перехожим москвинам, вони глипали здалека на нього, але, коли наближався, ховали очі під повіками. У ждальні чув голоси розмови, що доходили з кімнат воеводи. Коли увійшли туди, Бутурлін був сам. Остап кинув зором по стінах, других дверей не було видно.

Бутурлін попросив сідати, був надзвичайно чемний і приязний, розпитував, чи мають належні вигоди, та як проминула їм ніч. Остап достроївся до атмосфери, виявив своє певне вдоволення і подякував за опіку. Як же ж забути йому про піклування ясновельможного князя і київського воєводи!

Бутурлін звернувся до Петра:

— Я хотів би поговорити з паном фон Вайтенфельдом на самоті.

Петро кивнув головою і вийшов.

— Тепер можемо погомоніти без свідків, — промовив князь німецькою мовою. Не опанував її вповні, але міг свобідно нею розговоритись.

— Ви, пане фон Вайтенфельд, виїжджаєте з Києва... ?

Його запит повис у повітрі, князь не докінчив, але Остап зрозумів.

— У Полтаву, а далі в Крим.

Бутурлін кивнув головою.

— У Полтаві завітайте до мого довіреного Івана Опухтіна. Багато вам допоможе.

Остап з вдячністю глянув на князя.

— Не знаю, як віддячитися вам, ясновельможний...

— Дрібниця. А ось просто й легко. Можемо співпрацювати разом. Ви відвідуєте всіх знатних людей, гуторите з ними про купецькі справи, а ось зійдіть на інше. На — скажімо — питання

польського короля, чи от царя, чому ні, царя, або гетьмана Виговського. А опісля перекажете ваші враження мені або Опухтінові. Ніякий обов'язок, а тільки прислуга. Хто за, хто проти, що думають — це все. Ви знайомі з паном Остапом Ковальським?

Остап стягнув брови.

— Ковальський, Ковальський... — заперечуюче похитав головою. — Ні, не пригадую. Де він живе, у Полтаві?

Бутурлін засміявся.

— Ні, але це неважне, хочу тільки сказати, що ви подібні до нього. Ось, якби не борода, гм, хто знає, чи цього не можна б якнебудь використати.

Махнув рукою.

— Що я, ви не знаєте козацької мови.

— На жаль, — засміявся Остап, — пригодилося б у торгівлі.

Бутурлін легковажно скривив уста.

— Краще вже вивчайте нашу московську. Україна скоро стане однією з багатьох царських земель і нічим більше.

— Або вже є! — коротко сказав Остап.

Бутурлін підвівся.

— Щасливої дороги вам. Думаю, що ще побачимося.

— Як не приключиться якесь лихо, а за це, як

відомо, в цій землі неважко, — відповів Остап, складаючи глибокий поклін.

**
*

— Ух, — розповідав Петрові, — я ніяк не міг пізнати, що саме думає Бутурлін. Догадується, чи такі впевнений, хитрує і може й не знає нічого.

— Найбільш небезпечний з усіх.

— Ні, — відповів Остап. — Це тільки один з більших.

Другого дня Остап сказав у гостинниці:

— Сьогодні обідатиму деінде.

Петро переклав, додаючи, що пан фон Вайтенфельд хотів би домовитися з Василем Буняком, найбільшим купцем Києва. Торг піде за партію сукна флямандського.

Ішли вулицею і мовчали. Остап не мав охоти на розмову. Цілу дорогу не покидало його враження, що хтось слідкує, що ворог близько. В гостинниці говорив голосно, щоб перевірити, чи його підслухують. Як наблизивсь до будинку Буняка, звернувся до Петра.

— Слідкували за нами?

— Так. Один!

— Ось другий вже тут. Прийшов скоріше ніж ми.

Другого дня покинули Київ.

**
*

— Глянь тільки, Петре, — сказав Остап, вказуючи крізь вікно коляси, — скільки московських гінців проїжджає шляхом. Половина з них слідкує за нами.

— Я вже завважив, — відповів Петро, — що деякі з них і по три рази пробігають кіньми попри нас.

Остап засміявся.

— Така охорона гідна королів і царів. Треба нам зберегти холодну кров тим більше, що по дорозі вступимо у саму ворожу пашеку. До хутора полковника Цюцюри.

Петро здивовано глянув на Остапа.

— Там треба бути дуже обережним, — пояснив Остап. — Цей зрадник потайки перейшов вповні на бік царя і без ніякого вагання виконує огидні накази москвинів. Він заманює визначних гетьманських людей до себе і там убиває. За кожну голову цар платить золотом.

— Чого ж нам їхати до нього?

— Переночуємо в нього, щоб розвідати, чи він знає про нас. У випадку небезпеки будемо боронитись до кінця.

**
*

Біля хутора Петро пересів на коня і звернув убік до воріт.

Впустили обох у кімнати і скоро до них вийшов полковник.

— Пан фон Вайтенфельд, купець чужоземний, захворів у дорозі і прохає вашу милість дозволити йому спочити одну ніч.

Цюцюра запрошуюче поклонився.

— Радо, ваша милосте, зараз велю приготувати покої.

Остап непомітно приглядався Цюцюрі. Був це чоловік середніх років, суворого вигляду і самопевної поведінки. Постійно проходжувався по м'яких турецьких килимах, здавалося, не міг встати ні хвилини на місці. Дзенькотіли ледве чутно срібні остроги, а Остап запримітив, що полковник прикладав вагу до чепурного одягу. Його червоний жупан був скроений на польський лад не будь яким кравцем; вигляду був полковник виплеканого і свіжого.

Обличчя Остапа мало болісний вигляд, і здавалося, що він ледве держиться на ногах. Вибачився, що не може прийняти запрошення до вечері, прохав подати йому легку їжу в його кімнату, мовляв, нездужає на шлунок. Хай і Петро вечеряє разом з ним.

Коли Остап поклався в ліжку, полковник зайшов поглянути, чи гості вдоволені.

— Незабаром принесуть вечерю. Твій пан іде з Києва?

— З Києва, ще вчора відвідав воеводу Бутурліна.

Цюцюра зідхнув:

— Всюди повно тих москалів. Уже б гетьманові прогнати їх...

Розповів, що відпочиває по трудах у себе на хуторі й не хоче тепер встрявати у важливі справи. На вид не може стерпіти московських урядовців і старшин. Петро перекладав слова Цюцюри.

— Не знаю москалів ближче, — перебив Остап, — але мені здається, що вони люди добродушні та чесні. Не знаю, чому то гетьман, як кажете, проти них. Очевидно, я не вмішуюся у справи нації, яка дала мені гостину — це не моє діло, — я тільки висловлюю свою цілком особисту думку.

Цюцюра не давав за виграну, широко розповідав про московські надужиття, аж Остапові стало не цікаво. Він закрити очі, стискав уста від болю у шлунку. Полковник метнувся, зараз же передасть слугою еліксир, що напевно допоможе достойному гостеві.

Незабаром слуга приніс піднос з вечерєю і ліком.

Коли залишилися самі, Остап прошепотів:

— Напій у піч, з'їмо те, що маємо. Його вечерю заховано у скриньку і покинемо десь по дорозі. Можливо, що небезпеки нема, але хочу спокійно спати. Пістолі до ліжок. Закрити вікна і двері.

— Нечисте сумління має, — продовжували розмовляти ледь чути, — по-дурному хотів про-

вірити наше наставлення до гетьмана.

— Хто б подумав, — мовив Петро, — гладка людина, а такий злочинець.

Нагло вмовкли. Ледве чутне шарудіння донеслося з-поза стіни. Остап рвучко підвівся і почав голосну розмову німецькою мовою. Бистро оглядав стіну, навшпиньки підійшов до неї і вказав Петрові на місце заліплене клаптиком паперу. Стояв і наслушував. Шарудіння за стіною повторилося, щось легко заскрипіло і втихло. Збоку приглядалися до наліпленого паперу. Не було що пояснювати. В мало помітному місці була виверчена дірка для підслуху, а папір був продіравлений. Обидва відчували виразно, що хтось підслуховує і підглядає.

Остап підійшов нечутно і нагло штовхнув пальцем з усієї сили у папір.

— А-а-а! — пронісся крик болю.

Остап голосно засміявся, потягнув за шнур від дзвінка.

— Поклич службу! — заговорив по-німецьки.

Петро відкрив двері, саме прибігла прислуга. Остап кричав злющо по-німецьки:

— Полковника, полковника сюди!

З'явився старший дому. Остап обурено вимахував руками і викрикував, а Петро пояснював:

— Зłodії у вас в хаті! Зробіть обшук, обступіть будинки, заки ще злочинці не втекли!

Старший неспокійно глянув у бік дірки у стіні.

— Пан полковник виїхав під ніч у пильній справі.

Заспокоював гостей, запевняв, що негайно провірять сторожу і пильнуватимуть, кланявся гостям, бажав спокійної ночі, врешті назадгузь вийшов з кімнати.

Остап душив у собі сміх.

— Жарти жартами, але про відпочинок нема що й думати. До світанку є доволі часу впорядкувати підручні клунки і папери, а зрештою, коли полковника немає дома, — Остап значуче підморгнув до Петра, — то і нам слід у дорогу.

— Тут, у Полтаві, більше москалів ніж наших! — завважив Петро. — А ще чимало одяглися по-нашому, покидали свої грубі каптани, та все одно зразу пізнати. Ось цей москаль і тамтой, бачиш, короткі ноги і довгі тулуби.

Їхали на конях містом, прямували на великий вигін, де збиралася чернь. Запросив їх Безпалий, мовляв, хай і чужинці побачать, як мене гетьманом вибирають.

Вигін кипів народом. Юрбилися біля казанів з мащеною кашею, танцювали під такт музики, тисячі голосів проносилися над вигоном і розпливалися подалі, несені легким весняним вітром.

Безпалий стояв на підвищенні побіч Опухтіна і своїх старшин. Остап глянув бачно на москаля. Був це велетень, — очі вузькі і скісні, черево ледве стягав широкий пояс, а руки мав маленькі як у дитини. Тіло потужне, а голова маленька, кожна частина тіла наче належала до іншої людини, а всі складені разом давали саме Опухтіна. Глянув на Остапа байдужим зором і знову впялив очі в юрбу.

А юрба враз загула і завила. Збіглася до підвищення, наче одне потворне тіло, що хиталося і ревіло. Музики перервали гру, і враз ударили

барабани. Ген на окраїнах вигону густим рядом стояли московські вершники, з довгими списами і голими шаблями. Здавалося, що в кожному мить готові розсікти і почвертувати юрбу, та тільки ждали наказу. А чернь заревла, загорлала:

— Безпалого гетьманом!

— За царя!

— Сало давай!

— Каша кипить!

Остап прислуховувався цим вигукам і спостерігав, як між юрбу кинулися московські емісары. І тут і там сипнули понад голови мідяні гроші. Шапки злетіли вгору:

— За царя!

Юрба кинулася визбирувати мідяки, Безпалый поважно приглядався видовищу, Олуптін згїрдливо скривив уста.

— Не даром цар жадав, аби чернь присягнула йому на вірність, а Богдан відповів: "Чернь і так іде у військо, нема чого їй присягати", — таке міркував собі Остап, дивуючися, що в Москві вже тоді знали що таке чернь.

До Безпалого підійшов сотник, споглядаючи з-під лоба на Остапа. Безпалый засміявся:

— Дурень ти, — це купець чужоземний, хочеш, поговори з ним!

Сотник обійшов довкола Остапа, приглядався до нього спереду і збоку, врешті нерішуче заговорив:

«Сотник обійшов довкола Остапа, приглядався до нього спереду і збоку...» (стор. 158).

— Ви хто такий будете?

Остап ввічливо глянув на Петра.

— Цей достойний пан не знає нашої мови. Що бажаєте, сотнику, я перекладу на німецьку мову.

— А мені здається, що я його знаю. Гей, — гукнув до Остапа, — чи не стрінулися ми у степу?

Остап з лагідним усміхом глядів на сотника. Сотник звернувся до Петра.

— Це він вишмагав мене нагаєм! Він ніякий купець, а канцелярист гетьманський!

Сотник знечев'я вхопив борідку Остапа у жменю і потягнув щосили, кричачи:

— Канцелярист, канцелярист гетьманський!

Петро скочив поміж них і одним ударом звалив сотника на землю.

— Що таке?! — закричав Безпалий.

Їх оточили старшини і московські охоронники. Остап горлав по-німецьки, погрожував внести скаргу до цісаря, жадав покарати напасника. Петро тлумачив, відповідав на всі боки, звертався до Безпалого, то до Опухтіна. А юрба вила дала, ревіла, несвідома того, що діялося біля Безпалого.

— Безпалого гетьманом!

— Хай живе цар московський!

Опухтін скоро опанував метушню і звернувся до сотника:

— Ти що накоїв, дурню?!

— Я його знаю, він гетьманський чоловік!

Вриваними словами оповів про подію, що з ним скоїлася на чумацькому шляху.

Тепер Остап спокійно розповів, що він щойно з Києва, тільки переїздом через Полтаву, а його мета — кримське царство. Везе з собою лантухи з заграничним крамом і ніколи цього сотника не стрічав. Має папери цісарські, королівські і гетьманські, а теж пропуск і рекомендації від достойного воеводи Бутурліна.

— Провіримо, все провіримо! — заговорив Опухтін.

Взяли під сторожу сотника, а двох московських вершників поїхали з Остапом і Петром до міста. Остап ще далі був обурений, позбирав потрібні папери, і всі рушили до будинку Опухтіна.

Увійшли наче у в'язницю. Будинок був бережений цілою сотнею стрільців, стояли всюди, біля дверей і вікон, усі з нахиленими списками, з зарядженими пістолями.

Опухтін прийняв їх у своїй світлиці.

Остап заговорив до Петра.

— Каже достойний пан фон Вайтенфельд, що вас бережуть добре. Спати можете спокійно.

Опухтін не відповів. Переглянув неуважно папери і тільки над листами Бутурліна зупинився довше.

— Оці всі бумаги для мене велике ніщо. Я тут паном і не лише чужоземні царі, але й сам

Бутурлін для мене не має значення. А хто ви, німець чи не німець, побачимо. Припечемо і все вийде наверх.

Петро переказав слова Опухтіна. Остап відповів, але москаль опутив повіки, наче б заснув. Нагло плеснув у долоні.

Петро згорнув папери.

— А я можу відійти? Мені що, я тільки перекладач.

Опухтін не відізався, забрали їх обох. Остап подумав, що його покинуло щастя, яким досі чванився і якому довіряв. Що діяти? В Полтаві було чимало його людей, але де вони і як з ними порозумітися? Не знаходив виходу.

Вели їх під зброєю вулицями міста. Зустрічні люди споглядали на них з острахом або зі смутком і швидко йшли далі. Остап пильно зорив по людях і враз зупинив погляд на міщанинові, який стояв біля своїх воріт і байдуже глядів на конвоюваних. Легко підвів брєсву, опісля звужив очі, як це роблять ті, що мають слабкий зір. Міщанин пильно глипнув на нього і звів очі на небо. Остап усміхнувся під вусом.

Вели їх у московську дільницю, влаштовану недалеко оборонних споруд міста. Будинок, до якого ввійшли, був збудований недавно, дуже просторий і міцний: не то в'язниця, не то фортеця, що її важко здобути.

— Маю надію, — заговорив Остап до Петра,

— що наші будуть нас визволяти. Будь уважний, може хоч один з нас вийде з цієї опресії ціло.

Пропустили їх до кімнати і замкнули за ними двері. Остап побачив за дерев'яною стінкою стовпчасту голову з купою волосся. Обличчя її було біле, як кість, і здавалося, що з-поза дощок виглядає сама смерть. Очі стояли нерухомо в западинах, уста були наче одна темна риска, що перерізувала впоперек несамовите обличчя.

— Глупі хитрощі, — подумав Остап і повів очима по кімнаті.

Була недавно построена, дерево було свіже, високі вікна кидали досить світла, так що можна було всьому добре приглянутися. Долівка була теж дерев'яною і чомусь гуділо з-під неї, наче з великої бочки.

Остап кинувся до стіни, яка відгороджувала їх від загадкового чоловіка.

— Ге! Що це все значить?

Чоловік не ворухнувся, ні не глянув на них.

Петро почав бити п'ястуками об стінку.

Рот потвори розкрився, вона ворухнула рукою. Тоді побачили, що в руці потвори був нагай.

Раптом зашуруділо, потвора підвелася і, не звертаючи уваги на обох в'язнів, пошкандибала до стіни з вікнами.

Знадвору доносилися якийсь гамір і стукіт, короткі крики і гупання.

Потвора йшла наче б на дерев'яних ногах.

Під стіною вона звільна підняла руку і відкрила невеличку квартирку.

Надворі гомін потужнів, почувися швидкі кроки, хтось кудись біг у великому поспіху.

Остап поглянув на Петра. В його очах горіли блиски перемоги. Глянув на потвору. Вона стояла вже за столом і з усієї сили вперлася у якусь підойму. Остап кинувся до дверей, але раптом захитався, упав і покотився по долівці. Не знав, що сталося, бачив тільки, що і Петро звалився додолю. Хапався за стілець, що котився біля нього; долівка станула скісно, піднялася одним кінцем угору, і вони обидва звалилися у пропасть.

Важко гепнули об землю, Остап лежав хвилину нерухомо, але скоро очуняв і схопився на ноги.

— Петре! — закликав.

Петро обіззався, лежав біля нього.

— Ногу скрутив! — застогнав і було чути, що з трудом підіймається. — Ні, в порядку, може тільки потовк трохи.

— Я знаю, що сталося, — швидко заговорив Остап, — у них оборотова долівка. Ота потвора рухнула підойму, і ми зховзнулися у підвал. Кресало маеш?

У скупому світлі кількох дрібних іскор вони побачили, що їхня в'язниця — це підвал, викопана в глині яма, до якої не було жадного входу, крім оцього крізь оборотову долівку. А над ни-

ми тупотіли чийсь кроки, пролунали два постріли.

— Шукають нас! — вигукнув Остап і почав щосили кричати. — Не почують, — заговорив по хвилині, — ставай мені на плече і гати п'ястуком об стелю.

Петро бив щосили, і враз почувся швидкий стукіт. Відповідали!

— Тепер кричи до них, кричи щосили!

— Гей, хлопці! Підойма є біля стола, підойма!

Нагорі втихло. Петро знову загримав п'ястуками і кричав, кричав.

Раптом заскрипіло, загрохотіло і повала почала рухатися. Упав промінь світла. Петро зсунувся на землю.

Хвилину пізніше гнали кіньми за місто. Вистріляли всі набої, мчали з шаблями в руках, готові відбити кожню погоню. Але ворожі вершники згубили слід, а втікачі гнали полями і чагарниками навперейми з долею. Поруч себе бачили обличчя своїх друзів, тих, які не вагалися визволити їх із паші могутнього гада.

Далеко за містом спочивали в гущавині, радили, що далі їм чинити.

— В мене є завдання їхати в Крим, отже тут нема що довго міркувати. Хочу взяти з собою Петра і ще трьох козаків, готових на всякі небезпеки. Інші хай вертаються до міста. Там мої вози, певне пропадуть.

— Ними заопікувалася інша частина наших людей. Вони пішли, щоб перевезти всі ваші речі в безпечне місце саме в той час, коли ми рушили вас визволяти.

— Добре. У Крим поїдемо комуніком без обтяження. Візьмемо запасні коні, а ви, хлопці, давайте собі раду пішки. Хто голоситься йти зі мною?

Вибрав трьох знатніших співробітників. Попрощалися, бажаючи один одному всього добра, і роз'їхалися. Ті, для кого забракло коней, почимчикували пішки.

Остап їхав попереду. Обминули головний шлях і бічні дороги, що з'єднували оселі з містом, а далі огорнув їх чистий степ, дикі поля України. Безмежна рівнина, високі трави — подекуди вищі коней, загони барвистого квіття — це було

те, що впродовж багатьох днів милувало їхні очі. Зрідка появлялися на обрії темні смуги лісів, або чагарники, ознаки близької води.

Їхали у невеликій віддалі від Чорного шляху, що вів у Крим, часто наближалися до нього та пантрували, чи не вештається хто підозрілий.

Натрапляли на невеликі гурти вершників і, закриті чагарниками, зорили за ними. Були це здебільша московські їзці. Воліклися і мандрівники з торбами через плече та з костурами в руках. Наші подорожні впізнавали в них шпигів. Усіма дорогами сунули москалі в Україну, розлазилися по всіх усюдах, стежили особливо пильно, шукаючи слідів Остапа і його товаришів.

Вже другого дня наскочили на московський роз'їзд з трьох вершників. Напали на них з засідки, так що ті збентежені навіть не встигли боронитися. Призналися, що шукають утікачів, що сотні таких патруль розіслав Опухтін на всі чотири сторони світу.

Остап і його супутники засідали тепер частіше, наскоки бували не завжди успішні, двох козаків москвини поранили шаблями. Полонених москалів випускали на волю без зброї і коней.

Схоплених шпигунів і емісарів розпитували докладніше, звичайно подальше шляху в гуштинах, що забезпечували їх від несподіваного воєра. Таким не давали пощади, слід по них застигав навіть навіки.

Полонені розповідали на допитах різне. Не скривали, що вони москалі, бо і так не знали української мови. Ходили, щоб розвідати про настрої, виловити таємні зв'язки гетьмана, обіщували золото і почесні. Остапа цікавили зокрема ті, хто за царські срібняки погодився служити Москві. Переловив декілька списків таких зрадників, а одного разу попало в його руки звідомлення московської комісії про самого Безпалого. Там писали, що Безпалий "людина чесна, понеже хоч невчений, але хитрий і вельми злодійкуватий. Посадивши його гетьманом, можна спати в Москві спокійно".

— От бачите, як думають москалі, — промовив Остап до своїх, — "людина чесна, понеже хитрий і вельми злодійкуватий"! Таке в них розуміння людських чеснот!

При черговій нагоді переловили емісарів, що верталися з Криму. При них знайдено папери, де московський посол Якушкін звітував, що йому вдалося підкупити кримського агу Сефер-газу і від нього матиме цінні відомості про гетьманські затії у Криму.

— Куди не сягнути, всюди діє московська рука! — заговорив безрадіним голосом Петро. — І як же ж тепер буде? Кримський хан наш союзник, а той ага — зрадник, усе передасть цареві.

Остап мовчав.

— Повідомимо про це хана Гірея. Хай буде обережний, — сказав Петро.

Від трьох днів московські патрулі проїздили частіше, а навіть покидали шлях і запускалися у степ.

Одного пополудня почав падати дрібний весняний дощик. Остап їхав поволі, дощ був лагідний, теплий. Тяглися нога за ногою, якась лінь охопила козаків. І враз, коли підїхали до чагарників, звідти вискочили московські вершники і кинулися на них з шаблями. Козаки відповіли миттю келепами і пістолями. Остап почув нагло сильний удар по плетеній мисюрці, в очах йому потемніло і мало не звалився з коня. Скоро опритомнів і кинувся на напасників. Бій тривав хвилину, проте один із козаків наклав у ньому головою. Решта пігнула за москвинами, але без успіху. Тут, на краю чагарників, поховали товариша, та у чвірку рушили далі.

Пильно береглися вдень і вночі, в останній час відбили п'ять московських наскоків. Подалися у глиб степів, де поля стали ще більш дикі і де не було ніяких слідів людського буття. Але і тут мусіли бачно оберігатися, бо це були околиці, в яких грасували татарські загони. Можна було потрапити на татар, але теж і на грабіжників, які не розбирали, хто їде і з чим. Козацьку Січ залишили далеко збоку; Остап не знав, хто має перевагу в даний момент серед січовиків — чернь, чи справжні запо-

рожці, хто прихильник гетьмана, а кого має за собою продажний Сірко.

До Криму не довелося їм доїхати. Стрінули татарські загони вже у степах, у воєнному поході в Україну. Хан Гірей з великим військом ішов на поміч гетьманові Виговському, але ніхто з татарських старшин не знав мети цієї виправи, не знав проти кого і з ким прийдеться воювати.

Остап прибув доволі незаметно, а хто спостеріг цих кількох козаків, не звертав на них уваги. Військо увійшло в козацькі володіння, і нічого дивного тут не було, що звідкись прибуло чотирьох козаків.

Так само незаметно побував Остап декілька разів у хана і перевів з ним таємні розмови. В час однієї з нарад Остап доповів про зраду Сефергази. Хан тільки прижмурих вузькі очі:

— Знаю про це. Його доля в моїх руках. Хай так і буде. Краще знати мені хто зрадник, як віддати його завчасу смертній карі, а опісля стежити, кого з моїх агів чи везирів підкупив московський цар!

Остап побував теж на розмовах з везіром Ахмедом. Привіталися і розцілувалися.

— Як проживаєш, старий соколе? — спитав Остап, огорнувши друга рам'ям.

— Аллах милостивий для мене. Добре, дуже добре. Бачиш, знову йду у похід. Цим разом мабуть не зрадимо твого гетьмана. Москва страшна

для нас не менш, як і для вас. А ти як? Одружився, може?

Остап махнув рукою.

— Ніяк не могу влаштуватися, — розвів руками, — і думки припустити годі.

— Як це може бути? — здивувався Ахмед. — Дівчини не підшукав, чи що?

— Дівчина була б!

— Одна тільки, чи більше? Ах, правда, у вас може бути тільки одна. Щасливі ви люди!

Остап глянув кудись у даль. Майнула в думках дівоча постать. Оксана? Ні, Катерина.

— Катерина зветься, — проронив наче б до себе.

Везір глянув пильно на Остапа.

— Біжи, козаче, домів! Біжи скоро, бачу, що не витримаєш довше.

Ахмед запросив Остапа до обіду. При обіді можуть розмовляти куди розумніше, ніж будучи голодними.

В шатрі Ахмеда Остап розповів про те, що довідався від хана. Ахмед, як начальник таємної канцелярії кримського царства, має разом з Остапом поладнати їхні спільні справи: наладнати співпрацю і обмін важливими вістками.

— Щоб один знав про те, що знає другий, щоб наші люди порозумілися, себе взаємно доповняли, один одному звітували.

Ахмед глянув на Остапа.

— Хай так станеться!

Міркували довгими годинами, визначали посланців і довірених, падали імена та ранги. Коли Остап згадав про Сефер-газу, Ахмед відповів:

— Не довго вже ходити йому по цьому світі. Спостерігаємо його роботу, і будь певний, Остапе, він доносить цареві ті вістки, які ми йому піддаємо. Вони здебільша фальшиві, а якщо і правдиві, то такі, що про них московські люди і так уже знають.

— У нас, в Україні, москалі кажуть, що ми ледве чи сотворіння Божі, прозивають нас хахлами, а Москву наказують звати "матушкою". А проте чимало йде на їхню службу, хоч, щоправда, це чернь, сама грязь Москви!

Ахмед похитав головою:

— А в нас хіба інакше? Аджеж кожний знає, що цар, подолавши вас, вирушить проти нас. А проте і в нас є наша грязь і наша чернь. Що вдіяти? Тим більше слід нам забути старі ворожнечі та йти разом проти Москви.

— І так сталося.

— І так сталося. Аллах принесе нам перемогу!

В першу суботу місяця червня біля тридцять москвинів, що перебували в Чигирині, пропали без вістки. Хитрово добивався побачення з Остапом, але безуспішно. Відповіли йому, що сьогодні неділя, що може побачитися з шефом щойно в понеділок. Так було домовлено, щоб за той час могли зібрати вістки, як вдалися наскоки на москалів по інших шляхах. Шляхами і дорогами мчали післанці. З менших осель мандрували лірники і купці до міст, де передавали таємничим людям те, що потрібне. В таємній канцелярії безперервно відбирали звітування. Люди, що привозили вістки, без затримки верталися до своїх місцевостей.

В останній кімнаті таємної канцелярії сидів Остап і разом з підручним підраховував успіхи акції. Полтава — шістдесят шпигів, Ніжин — п'ятнадцять, Київ — вісімдесят, Біла Церква — п'ятнадцять. Між унешкідливленими шпигами були більші і менші чини, начальники і прості звідуни, всякі помічники і малі донощики.

Окремо вносили у списки таки своїх земляків, продажних Юд, підкуплених зрадників.

— Не всі ще, — мовив Остап, — але сітка

московських шпигів знищена. Щоб збудувати нову, на це потрібно їм довшого часу — може пів року, може й рік, а це нам вистачає.

Під вечір подався до гетьмана звітувати про цілість акції, що простягалася теж і на землі зайняті польськими військами.

Опісля відвідав Оксану. Дівчина видалася йому в'ялою і знеможеною, наче б її цілий світ не обходив. Коли залишилися вдвох з дядьком Оксани, цей сказав:

— Правду кажучи, Остапе, я думав колись, що ти залицяєшся до Оксани. Думав, що ти в ній задурився.

— І я так думав! — potwierдив Остап.

— А бач! — радісно скрикнув дядько, — і обидва ми помилилися.

Радів, що розмова потече без труднощів.

— І тому я постарався, аби ти пішов у похід з богунівцями. Хе-хе-хе, маємо обидва щастя, що Оксана не дуже то до тебе.

— Хе-хе-хе! — захихотав Остап для чемности.

— А тепер, — споважнів дядько, — інше діло. Дівчина задурилася у того, як його — у Кравченка сотника. Нема що казати, козак як дубчак і голова розумна. Тільки наче вітер у степу. Повіявся кудись, а відомо — дівчат у світі не злічиш, молодому будь-яка голову заверне. І от ту-

жить Оксана, стала наче бездольна, наче осиротіла.

Розклав безрадно руки.

— Не знаю, що діяти. А його й не видно!..

Остап розраджував дядька, згодом веселив, як умів, Оксану. Глядів на неї, нічого собі дівча, думав, і мовив:

— Не турбуйся, Оксано, не кожний загибає на війні. Вернеться і твій милий, потерпи ще трохи.

Сам не знав, що казати, не звик когось потішати, а вже дівчат то й поготів.

**
*

Гетьман подався кудись до полків, що збиралися по полкових містах, а з ним виїхало чимало генеральних старшин. Чигирин опустів. Ті, що тут залишилися, пленталися і збували час на неглибоких розрадах, тільки в Остапа не переводилася робота. Приходили вістки, що москвини скаженіють, не знають, що діється в Україні. Висилали нових шпигів, розпитували:

— Де перебуває гетьман?

— Де стоїть українське військо?

Нових шпигів розпізнавали зразу, подавали їм фальшиві вістки. А на кордоні біля Путивля став з величезним військом князь Трубецкой і не знав куди йому йти. Писав у Київ до воеводи Бутурліна, а цей сидів як у пастці. Залога сторожи-

ла, Бутурлін сам не відав ні дня, ні ночі коли по-
ввиться гетьман і обложить Київ.

Через шпигів Трубецкой діставав вістки:

Гетьман біля Срібного!

Виговський у Борозні!

У Ніжині!

Трубецкой поспішно вислав туди сильні за-
гони, але вони натрапляли тільки на поодинокі
полки і курені, головних сил Виговського там не
було. Лякався Трубецкой рушити з військом у
глиб України, щоб не впасти в засідку, стояв без-
чинно біля Путивля, врешті рішився підступити
під Конотоп. Звернувся до конотопців, що прой-
де побіч, залишить у місті тільки невеличку за-
логу.

Конотопці не повірили. Вже не раз таке бу-
вало. Ось два роки тому прийняли москвинів як
союзників, пригостили як гостей. Князь пішов у
церкву, молився, поклони бив і хрестився широ-
ко, а вийшовши дав наказ пограбувати місто,
згвалтувати жінок. Нібито союзник, а гірш воро-
га. Коли жалілися, князь відповідав:

— А що там будемо розсуджувати. Хай су-
дять на тому світі, а воїн мусить і грабувати і ма-
ти свою розраду!

Тепер на звернення Трубецкого конотопці
навіть не відповіли.

**
**

Одного дня Остапа відвідав Хитрово.

— Ото наварили ви нам лиха, пане Остапе! Всіх людей нам знищили, всіх наших розвідників у цілій Україні витеребили.

— Слухай, Хитрово, чого хоче Трубецкой? Де стоїть Ромодановський?

— Ви не знаєте, чого хоче Трубецкой?

— Не те. Куди вдарить?

Хитрово покрутив головою.

— Цього і він сам не знає. Чували, що стягнув до себе Куракіна, тепер такий сам наказ дав Ромодановському. Безпалий, який досі стояв у Ромнах, має теж вирушити під Путивль.

Остап міркував: якщо Трубецкой не залишає військ на важких територіях України, а стягає їх до себе, то це значить, що він не знає, куди йому прийдеться вдарити, він досі не знає де гетьман з головними силами. Це добре, поле бою вибере тепер гетьман, а не Трубецкой.

Остап мовив задумано, наче не до окольничого.

— Тепер я зміцню охорону шляхів і переходів. Ні один шпиг царський не дійде ні в Україну, ні з України до Трубецкого. Всіх переловлю. І ти, Хитрово, якби хотів тікати, то зловлю тебе і повішу.

Хитрово здригнувся і тривожно глянув на Остапа. Цей усміхнувся.

— А що — відгадав твої думки? Глупо вчи-

нив би ти, як би захотів утекти. Тоді я передам вістку до царя, що ти зрадник. І що? Пропає ні за що? Але якщо затужив за домом, то попрохай мене, відпущу. Тепер ти мені зайвий. Вісток не маєш ніяких, усіх посланців до тебе переловлюю. Дозволю тобі відїхати, ще й обдарую на дорогу, і ніхто не знатиме про наші розмови. Отже як?

Хитрово радо погодився покинути Україну. Має можливість виправдати свій поворот, матиме нагоду дещо відпочити і доповість врешті щонебудь кому слід.

— Без мого пропуску тебе на Московщину не випустять. Це раз. А два: коли тебе знову вишлють на Україну, маєш мене про це повідомити. Байдуже, куди тебе призначать. Зрозумів?

Хитрово попрощався, наступного дня вибрав папери і негайно виїхав з Чигирина.

**
*

Двічі зустрічався Остап з Катериною. Дівчина і не згадувала про його пригоду в московській дільниці.

— Ви могли б стрічатися зі мною частіше. В місті стало нецікаво, нема до кого і слова промовити.

Катерина взяла його під руку.

— Зайдіть, не лякайтесь мене. Хочу знати про вас, хто ви такий, хочу знати все, все.

«Голубив її руку, дивилися одне одному в очі» (ст. 181)

Хазяйка привітала Остапа радо. В трійку за-
сїли до столу.

— Несміливий мій гість, — мовила Катерина,
— заніщо в світі не хотів зайти в хату. Якби не
привела силою...

Остап виправдувався, мовляв, йому не бра-
кує сміливости, тільки праця писарчука чинить
його таким трохи важким і вайлуватим. Так і ска-
зав: вайлуватим.

— Та що ви! — заперечила Катерина. — Не
вайлуватий ви, а просто не хочете з ніким дружи-
ти. Ось я вас спостерігаю вже місяцями. З ким
дружите? Не знаю. Часто виїжджаєте, та це нічо-
го не дає, ще гірше вас осамотнює.

Остап обіцяв прийти другого дня, і так по-
чав бувати в Катерини частіше.

Одного дня на проході зловив їх дощ. Узяв
її за руку і побігли шукати захисту. Ледве вско-
чили під дашок якоїсь хати. Дощ сипнув скісни-
ми смугами, небо затяглося чорними хмарами,
громи били у поле.

Катерина злякалася, пригорнулася до Остапа.
Він злегка обіймив її.

П'яниливо запахло її волося. Нахилився, ніж-
но підвів її головку. Закрила очі. Безтямно шукав
устами її уст, кров спалахнула небувалим щастям,
на мить сп'яніли своїм першим поцілунком.

Мовчки верталися додому. Остап узяв дівчи-
ну під руку і злегка пригорнув до себе. Глянула

на нього з-під вій і грайливі вогники появилися в її очах.

— А я про вас такого не думала...

— Якби не дощ... це його вина...

— Справді?

Остап засміявся. Весело, як двоє дітей, побігли дорогою.

Ввечорі прощалися.

— Час мені, Остапе, йди до хати.

Голубив її руку, дивилися одне одному в очі. Не боронилася перед його пестошами, легко гладила долонею його волосся.

— Завтра?

— Завтра, дівчино!

Погані вістки почали напливати до канцелярії. Москалі кинули сотні й тисячі емісарів, і вони залили наново українські міста. Та це не було б ще таким великим лихом, якби не те, що знову почали їм допомагати рідні юди. На Січі перехопив владу Сірко, який хоч і не заявлявся явним прихильником Москви, але підозрінь на нього було доволі.

Остап розсилав нові накази, велів ще більше загострити безпощадну боротьбу з агентами Москви. Він потішав себе тим, що ворог ще й досі не зумів розвідати, де перебуває гетьман з головними силами.

Було ясно, що вже незабаром прийде до вирішальної розправи з Москвою. Конотоп переживав важкі дні облоги. Московські війська робили все можливе, щоб захопити місто, наступали тисячами, поновляли атаки день-у-день. Полковник Гуляницький не піддавався. Місто не тільки боронилося, але обложені козаки чинили немалі шкоди ще й московським таборам, роблячи випадки з міста по ночах. Все, що жило, міщани, жінки, діти хапали збрюю і відбивали наступи ворога.

Кожний наступ кінчився перемогою обложених. Трубецкой скаженів, паленів зі сорому, вреш-

ті заперестав штурмів. Задумав узяти місто голодом. Водночас посилав свої загони в далекі рейди, аби хоч будь-що розвідати про гетьмана. Доки не знав нічого про Виговського, доти не міг вирушити в Україну та залишити за собою збройний Конотоп, що кожночасно міг відрізати його від московських воєнних достав і зв'язати його полки боями на тилах.

В той час приїхав у Чигирин сотник Кравченко, який з наказу гетьмана перебрав під своє командування сотню в місті. На вулиці стрів Осташа.

— І як там у канцелярії, ще далі пишете?

Осташ притакнув.

— Що діяти, вже і гусей не вистачає на пера. А що у світі чувати?

— Все добре! — відповів Кравченко. — Конотоп борониться і ще довго видержить облогу, нездоланні воїни. Татари вже близько, йдуть нам на зустріч.

— А Січ?

— Січ, Січ! Колись гніздо лицарське, тепер місце, де збігається чернь. Там нишпорять москалі. Та що ж, не можу вам сказати всього, що знаю, не ваше це діло!

— Так, так, не кожному і треба про це говорити, а то зразу знатимуть москалі. Нині невідомо навіть між нами самими, хто свій, а хто ворог.

Ішли в напрямі хутора.

— Підете зі мною? — спитав Кравченко.

— Ні, — заперечив Остап, — не маю сьогодні часу, може іншим разом. Привітайте від мене Оксану.

**
*

Остап мав два завдання. На коротку мету — не допустити до відновлення московської розвідувальної служби до часу вирішального бою з гетьманом, і це завдання виконав як слід. Залишалася до розгри боротьба проти тих нових розвідувальних елементів, які напливали в Україну й могли загрозити їй у близькому майбутньому. Турбувало Остапа і становище на Січі. Щоправда, не він відповідав за це, але загроза з цього боку була і для нього поважна.

Врешті залишалася і його особиста справа — їх двоє, Катерина і він.

**
*

Під Конотопом ішов бій. Виговський прибув несподівано, з'явився, заскочив московські війська. Трубецкой розгубився, бо не встиг підготувати задуму і стратегії бою, в той час коли Виговський знав згори, в якому терені проходитиме битва.

У Чигирині ждали вислуду битви. Від неї залежали доля і саме життя населення. Люди хвилювалися, виглядали при дорогах гінців, молилися за перемогу.

Полохливим насувалися вперто тривожні думки: що буде? Боронитися, коли нахлине московська навала з поля бою? У випадку поразки не було вороття. Страшні муки і смерть ждали їх, і не було ні іскорки надії на порятунок. Дехто покинув місто і подався у поля та ліси. Інші ждали Божого милосердя.

Раптом у далечині знялася курява, а за хвилину з неї виринули постаті вершників. Серед тих, що ждали при дорозі, враз піднявся крик:

— Козаки, козаки!

Були це гінці з поля бою. Промчали вихром, крикнувши тільки: Перемога!

Погнали в місто. Зупинилися перед гетьманською канцелярією, зістрибнули з коней і вскочили до середини. Почали швидко звітувати:

— Кінець московській потузі! Ні нога живою не вийшла. Пожарський у неволі, Куракін убитий, Ромодановський полонений!

Ледве трималися на ногах, але за хвилину вже мчали далі сповістити радісну велику новину.

Почали привозити легко поранених, з зав'язаними головами, з руками на перев'язках. Це були ті, що могли відбути довшу подорож, інші залишилися на лікування у Конотопі. Опіку над пораненими передали жінкам.

Козаки розпсвідали про хід бою:

— Наші рушили на герці та завернули. І знову рушили. Ех, важко було гнати москалів, а по-

тїм раптом — от так собі з доброго дива — за-
вертати!

— Козаки пристали, а дехто таки ще помчав
за стрільцями. Аж заграли трубки, тут уже не бу-
ло ради, треба було вертатися.

— Це ви, а ми рили в землі рови, будували
греблі, щоб залити водою болота. І саме в ці баг-
на попали московські полки.

— А ще татари збоку, зліва, як налетіли хма-
рою!

— Побили, порозкидали москалів, лише не-
дебитки залишилися в багнах. Тих добивали на
місці, або віддавали татарам. Але Трубецкой та-
ки втік. Просто в Москву.

— А гетьман?

— Наші рушили вперед, на Путивль. Казали,
що на Москву йдуть. Прощав нас гетьман і мовив:
"Дякую вам, козаки! Якби так усі одностайно за
вітчизну стали! Раз на завжди зламали б царську
потугу. На сотні років, на віки Україна була б
вільною від півночі!"

— Це гетьман натякав на тих, що з Москвою
йшли, на полки Безпалого.

— І на січове військо, що під кошовим Сір-
ком. Вони не рушили на заклик гетьмана, сидять
у комишах і ждуть, хто верх візьме.

Катерина метушилася між пораненими. Пода-
вала ліки, перевивала рани і знаходила ще час
обмінюватися словами з Остапом, що прислухо-

вувався розповідям козаків.

Прибули нові посланці.

— Гетьман рушив на Москву!

— Козаки розбили московські загони й увійшли у Путивль!

— Путивль піддався гетьманським полкам!

— Рушили вперед на Москву!

І далі плили вістки за вітками.

— Цар покидає Москву!

— Цар втікає у Ярославль!

Наступного дня не прибув ні один посланець.

— Нічого тут дивного. Нема часу висилати гінців. Рушили на Москву і годі.

Але Остап непокоївся. Він один знав, що гінці мусять прибувати день-у-день і передавати звіти в канцелярію. Вислав кінних на дорогу поза місто, але вони верталися без новин. Аж під московський кордон їздили, та нікого не зустріли.

Щойно під вечір другого дня прибув зморений козак. Ні з ким не хотів говорити, сповістив тільки Остапові:

— Сірко подався у похід на Крим. На Січ прибув Безпалий. Татари покидають гетьмана, йдуть рятувати свої аули.

Остап зблід. Це означало, що гетьман не піде на Москву, заверне в Україну. Замало мав кінноти, щоб могли воювати далі без татар.

Згодом ще один посланець повідомив, що до міста наближаються татарські вершники.

— Не багато їх, якої пів сотні, не більше.

Остап скочив на коня і рушив назустріч. Справді, незабаром побачив татар. Коли наблизилися, пізнав Ахмеда, що їхав на чолі відділу. Кинувся до нього. Ахмед зіскочив з коня.

— Пройдемося пішки, — заговорив, — довго вже не покидаю сідла.

— Що сталося, що ти, друже, тут у Чигирині?

— Нарочно, Остапе, накладав дороги, щоб з тобою стрінутися. А до міста я не вступлю, нема в мене часу. Поговоримо, прямуючи дорогою.

Ахмед розповів докладніше найновіші вістки. Сірко зі своїми козаками з Січі напали на Крим, палить села, вирізує жінок і дітей. Хан велів усім військам вертатися на відсіч. Може ще застанемо Сірка на Криму, може переловимо в дорозі. Таке лихо, таке нещастя!

Остап не міг промовити ні слова.

— Це не є наша зрада, друже. На доказ союзу з гетьманом хан велів залишити з вашими військами свою прибічну гвардію. Дві тисячі вибраних татарських воїнів залишилися з гетьманом.

Ахмед зупинився і продовжував далі:

— Приятелю, бажаю тобі щасливої долі. Я мушу шукати своїх.

Остап стояв і глядів за татарами, що чвалом подалися широким степовим шляхом.

У канцелярії напроти Остапа сидів полковник Нечай. Поклав шаблю на коліна і розповідав.

— Місто Срібне боронилося до кінця. Останній оборонець згинув потоптаний московською тічнею. Москалі кинулися на жінок. Їх опісля вивезли у Московщину, а дітей повбивали. Місто згоріло до тла. Кілька днів тому заорали руїни, аби і сліду не осталось по тих, які виявили мужність ставити спір московській навалі.

Нечай говорив поволі, неохоче.

— Велике Князівство Руське визнали монархи Європи, — мовив Остап. — Договір з королем підписаний, союз з татарами потвержений, залишився тільки один ворог — московська потуга. Так і здається, що наше положення тепер краще, ніж було хоч би за Хмеля, де всі сусіди були нам ворогами, з усіма приходилося воювати.

— І тільки й того, що здається. Зрештою Москва не була б таким страшним ворогом, як би ми були всі разом.

— Це так. Ми мали досі ворогів, які йшли на нас війною, і ми воювали з ними. Тепер ворог без великих битв і без війни увійшов у наші душі та розорав нас знутри. Лицарі та воїни нічого не

вдіють, тут потрібно жорстоких засобів, тих, що ними діє Москва. А чи ж здібні ми вбивати скрито людей, вливати їм отруту, купувати зрадників, знищувати тисячі своїх людей?

Нечай глянув на Остапа.

— Вам відомо, що московським шпигом є протопоп Філімонович з Ніжина?

Остап притакнув.

— І не тільки він. Теж протопоп Адамович з Ічні. Шлють доноси, повідомляють про те, що діється серед нас. А чи можна руку піднести на священників?

Нечай стиснув шаблю в жменях.

— Треба зробити це негайно. Вони не слуги Церкви, а зрадники! Повісити прилюдно полковника Цюцюру. За вбивства і зраду! Карати кожного за воєнним законом!

Остап подивився пильно на Нечая.

— Полковнику, в кожному місті, у селах є нині московські шпиги і наші зрадники. Є тут, у Чигирині. Сотні їх, тисячі. А скільки невідомих? Тих, які царські грамоти на привілеї і землю поховали та позакопували, ждуть безпечніших днів для себе. Вдають, що вірно стоять біля гетьмана. Не вірите? А що, як скажу вам, що Золотаренко проти нас?

— Золотаренко? Не може такого бути!

Остап поклав руку на рамя старого воїна.

— Золотаренко ще з нами. Але вже обмотала

його Москва. Нині він, можливо, вже по боці ворога.

Голос Нечая тремтів від обурення.

— Так тоді вже нікому не можна вірити!

— Отож, полковнику, не дивуйтеся подіям, що грядуть, які б вони не були — оті несподіванки!

**
*

А несподіванкою було те, що гетьман скликав раду, на якій мало рішатися майбутнє Батьківщини.

З'їхалися вірні полковники гетьмана. На той день під Германівку, де відбулися наради, підсунулися московські війська.

Генеральні старшини, полковники й осаули, стояли гуртами, півколом міркуючи про події того дня. Дехто прибув просто з поля бою, а їхні полки під наказними старшинами очищували землі від повстанських ватаг.

— Попали мені в полон, а половина з них — московські люди. І старшини здебільша царські.

— З Москвою ні війна, ні мир. Дві милі від Германівки стоять московські полки, нібито для охорони нашої ради. А цар жадає підкоритися йому, щоб ми стали рабами безпросвітними.

Гетьман не виходив з кімнат. Появився лише, щоб відкрити наради. Вийшов з булавою й усіма атрибутами своєї влади.

І почалося...

Зразу було видно, що більшість старшин є за поступками Москві. Не з прихильности до неї, а тому що не мали надії встоятися. Повстання все більше розгорялося, щораз то нові загони москвинів руйнували край, а на всі письма і протести Москва відповідала, що нічого не знає.

А впарі з тим між народом поширилася по-голоска, що гетьман Виговський ляцького роду, що запродався королеві. Виговський — лях! Виговський — ворог народу! Він за панів, за поневолення простолюддя!

Вияснювали, як могли. Виговський, Хмельницький, Кричевський були старовинного шляхетського роду. Коли Україна попала під короля, то всі руські боярські та шляхетські роди прийнято в почет шляхти Річпосполитої польської. Виговський зразу пристав до повстання, став правою рукою Богдана.

Всі ці вияснення не помагали. З усіх сторін, удень і вночі шипіло гаддям, гомоніло поговорами оте вічне й незмінне: Виговський — лях!

На раді міркували: гетьман не на руку цареві. Не зможе він, який розгромив москвинів під Конотопом, домовитися тепер з Москвою. Може до згоди з царем потрібно іншої людини, до якої московський самодержець не відчуватиме такої ненависти, як до звияжця з-під Конотопу і творця Великого Князівства Руського.

Гетьман зрозумів. Більшість міркувала, що він не вигідний у теперішній час, що краще покликати Богданового сина.

Гетьман уступив.

Остап хвилювався, бачив, що коїться. Він, як і чимало інших, не вірив в успіх згоди з Москвою.

Юрій Хмельницький стояв у колі старшин і відмовлявся від високої честі.

— Діла Виговського правильні. І я обстоюю Велике Князівство, і я Москві не вірю.

Переконували і благали. Єдино він, син Богдана, зможе врятувати державу українську.

— Будемо з тобою, пане Юрію! Придумаємо, як проти московської хитрости поставити наші задуми.

— А проти московської сили?

— Як прийде час, зберемо свої полки!

Юрій Хмельницький споглядав по старшинах. Хвилювався, не під силу був йому цей страшний тягар.

Прийняв по честь гетьмана, коли і Виговський почав наполягати:

— Прийми, Юрію, рятуй Матір-Україну!

Лунали оклики на честь нового гетьмана. Під гомін цих голосів, що то в них відчувалася тривога за прийдешні дні, Виговський сів на коня і з кількома підручними покинув місце нарад.

Довго споглядав за ним Остап. Був свідком

історичної хвилини, наслідків якої ніхто не міг передбачити.

І тільки що закінчилися врочисті акти, тількищо новий гетьман перейшов у свої покої, а вже прибули на спіненних конях московські послы.

Гурт полковників розступився, зникнув.

— Військові послы?

— Полковники царські й начальники воєнні?

Послы зажадали побачення з гетьманом. Негайно, без ніякої затримки.

Московські вимоги були потворні.

— Нові статті до Переяславської угоди!

— Московські залоги по містах, фортецях і на Січі. Залози сильні, готові повсякчасно до бою. Десятки тисяч московського війська в Україні!

— Податки й оплати йдуть до царської казни!

— Видати Нечая, усіх Виговських та інших старшин з жінками, дітьми та дальшою сім'єю!

— Начальниками канцелярій гетьманських мають бути московські старшини!

Список був довгий, кожна чергова вимога ще більш принижувала, ще більш ранила.

Послы не розводили тирад, не вставали в розмови. Вони ніби не чули роздратованих вигуків і гнівних окликів старшин. Начальник послів гримнув коротко:

— Германівка оточена царськими військами! Якщо не підпишете негайно царських вимог, то боярин Шереметєв, начальник полків, дасть наказ до наступу. Ні жива нога не вийде звідсіля. Гляньте!

Очі всіх звернулися в напрямі шляху. До них наближався віз, мізерний кінь ледве тягнув його за собою.

Московський посол владно підступив до воза. Відкинув полотно.

— Гляньте, ось брат Івашка Виговського!

На возі лежало змасакроване тіло: порізане ножами, з поламаними руками і ногами, з обдертою шкірою і вирваними м'язами.

Остап глянув на обличчя закатованого. За московським звичаєм, його очі ще живцем були залиті розтопленим оливом.

Старшини похмуро гляділи в землю. Такою буде і їхня доля, якщо не погодяться на московські вимоги.

Це був повний розгром. Хтось заридав.

— Рятуйте, люди добрі, Матір-Україну!

Відповіли мовчанкою.

До Остапа приступив сотник Кравченко.

— І ти тут?

— Випадково, — ледве проронив Остап.

— А щоб я був не дожив такої години! — ди-ко вигукнув сотник.

Обурені голоси лунали з усіх боків. Десь

здаля гукнув нагло постріл. Кравченко кинувся туди, побігли й інші, пронеслися схвильовані голоси.

Повільним кроком повертався Кравченко.

— Не стерпів наруги сотник Вільшенко. Пустив собі з пістоля кулю в лоб!

Нарада відбувалася далі, козаки проволікали рішення, а в той час москалі окопалися довкола Германівки і готувалися до бою. Врешті під натиском подій гетьманська рада прихилилася до вимог Москви. Гетьман підписав нові статті договору.

Остап повернувся до Чигирина. Місто наче відмінилося. Мешканці вистоювали гуртами на вулицях, споглядали вичікуюче за кожним вершником. Страшна вістка вмить рознеслася по хатах і оселях.

Якісь московські військові відділи йшли поспішно вулицею, не задержувалися в місті, не чіпали нікого.

Остап увійшов до канцелярії.

— Гетьман Виговський?

Розклали руками.

— Не повернувся!

— Нечай?

— Теж не повернувся

Половина старшин кудись наче провалилася. Ніхто не знав, де вони і де їх шукати.

Важким кроком рушив Остап додому. Увечорі завітав до Катерини. Хотів розповісти все, що бачив, але дівчина долонею закрила йому уста.

— Не говори. Знаю, народ гомонить.

Сиділи поруч, вона потішала його.

— Може ще не все втрачене. Новий гетьман не зрадник, його старшини світлі воїни, готові

для вітчизни все віддати. Може схаменуться ті з черні та ті несвідомі...

**

Наступного дня Остап роздумував, що справді ще не все втрачене. Адже ж Юрій Хмельницький, хоч — як кажуть — слабої волі, не московський запроданець. Він же прихильник ідеї Великого Князівства, був співучасником нарад у цій справі. І завжди похваляв заходи Виговського.

У канцелярії Остап скликав своїх людей на раду. Що далі? З лівобережними містами не має зв'язку, там повстання і не відомо, що сталося з його довіреними. По інших містах сильні московські залоги не випускають нікого поза вали. Слід виждати декілька днів.

Від гетьмана пригнався посланець.

— Канцелярію передати московському начальникові. Така вимога Шереметева, не гетьмана.

Остап остовпів.

— А ми? Мої довірені?

Посланець глянув значущо на нього.

— Ви знаєте, що це значить, коли начальником стане москаль. Самі знаєте, що вам чинити!

Остап видав накази. Звільнив усіх. Хто бажає, може залишитися на власну відповідальність.

— Списки і важливі папери спалити. Ні одне прізвище не сміє попасти в руки москалів.

Під вечір Остап пройшовся по кімнатах. Були

«...мабис пістолі та впустив їх у кишені шараварів» (стор. 200).

порожні. Ні живої душі, наче б упродовж багатьох років ніхто тут і не працював. Сів у своє крісло, набив пістолі та впустив їх у кишені шараварів. Надворі стояв осідланий кінь.

Незабаром прибули московські вершники. Чув удари кінських копит, але навіть не глянув у вікна. Почув кроки, торкнувся рукою пістоля. Відкрилися двері.

— Вітаю, пане Остапе!

Підвів очі, перед ним стояв Хитрово.

— Ось воно як, — промовив боярин і сів напроти Остапа, — а тепер я став вашим начальником.

Остап засміявся.

— Дивно складається життя, а ще коли подумати, що ми друзі здавен-давна.

— Не нагадуйте мені, все це минулося, слід думати про те, що прийде.

— А що таке? Сидітимемо разом в одному будинку, ви будете мати свою роботу, а я свою.

Хитрово зідхнув.

— В мене, правда, роботи буде багато, а у вас то не знати, як воно складеться. Бо це так, — заговорив, нахилившись над столом, — я маю наказ ув'язнити вас і вислати у Київ.

Остап всунув руку в кишеню.

— У вас пістоль? — спокійно заговорив Хитрово. — Інакше і не може бути. Але справа не в цьому. Якщо я і вишлю вас до Шереметева, біда

буде і вам і мені. Вас закатують, це правильно, але заки загинете, будуть вас допитувати про це і те, звідки ви знали про таку чи іншу справу. А ви, пане Остапе, не маєте ніякої потреби мовчати про мене. І ще напевно сказали б більше, ніж насправді було між нами. Бож у вашому інтересі є посіяти недовір'я серед наших людей. Ви скажете про мене, і тоді я прийду на чергу. А це мені не до впадоби.

Хитрово замовк. Остап не квапився говорити, його цікавило, що скаже далі боярин.

— Отже для мене було б краще, якби я вас тут не застав. Тому тікайте чимскоріше і щоб я вас більше не бачив.

— Якщо я вас розумію, то я повинен скочити на коня і податися геть із міста?

Хитрово притакуюче кивнув головою.

— А ви сторожите всі дороги. І ви дали стрільцям наказ убити такогого комонного, не віч-на-віч, а з засідки. І тоді для вас не буде небезпеки. Вбили ще одного ворога, — це для інших. А ви позбулися свідка. Слухай, Хитрово, не дуже то ти такий і хитрий.

Остап підвівся і поклав перед себе пістоль.

— Я поїду собі геть. Це в порядку. Але не далеко, а так собі — до мого дому в місті. Ти сядеш на моєму стільці та почнеш цікавитися своїми справами. Якщо вб'єш мене, то Шереметев дістане у свої руки відповідні акти. Про це я вже подбав. У

своєму ж власному інтересі ти повинен не вбивати мене, а берегти мого життя як свого власного.

Хитрово задумався.

— Я вийду з кімнати з пістолем у руці. І підусобі так аж до закруту вулички. Щоб хтось із твоїх дурнів мене не пострілив. А ти подумай і опісля даси мені знати: так, чи ні.

Хитрово підвівся.

— Немає потреби довго надумуватися. Згоден я, бо інакше не можу. Це справді добрий вихід. Ти собі живеш, і я собі живу. І не будемо порушувати нашого спокою.

— Це ще не все. Тому що моє життя для тебе таке конечно потрібне, як вода для риби, будеш мене повідомляти кожного разу, коли мені загрозуватиме будь-яка небезпека.

— Ви, пане Остапе, ставите мені умови, як ми вам у Германівці?

— Більш-менш. Відношення сил між нами змінилося. Потіштеся — все триває до якогось часу, а далі буде видніше. Чи ж не так?

Остап вийшов з пістолем у руці, взяв свого коня за віжки і пішов вулицею. Був вільний. Ніякої служби, ніяких обов'язків.

А далі буде видніше.

— Батько проти сина, син проти батька, несамовитою стала наша вітчизна! — мовив полковник Нечай.

Сидів з кухлем меду, зціпив уста і задумався. Остап мовчав. Не до розмов було в такому становищі, не знаходили ні виходу, ні поради.

— Мене шукають, — мовив далі Нечай, — залишуся у вас, пане Ковальський, до вечора. А тоді помандрую далі.

— Можете, полковнику, перебути в мене ці найгірші дні, — спокійно відповів Остап. — Ніхто не бачив, як ви приїхали, ніхто про вас не знає.

Нечай заперечив.

— Маю умовлені зустрічі. Не сміємо скласти руки і ждати ласки, бо вона сама не прийде. Волю треба здобувати. Хочу відвідати людей довірених і чесних. Треба готуватися до майбутніх подій. Усяке може ще статися на цьому світі.

— Я думаю, що саме тепер було б доцільно стежити бачно за подіями, за діяльністю Москви, — мовив Остап. — Разом з москалями йде чернь, вислуговується московським начальникам, шпигує нас і видає в руки ворога. Тисячі очей чужих і рідних стежать за нами. А до того Москва дала їм

вільну руку в розбоях і грабежах. По ночах, а то й удень, почуєте крики і постріли. Відомо, тоді гвалтують або грабують будь-кого в місті. Москві ж це тільки на руку. А як гетьман?

Нечай понурився.

— Недавно сказав гетьман: "Два тижні був я оточений москалями, два тижні ми були в'язнями. Нарешті я мусів узяти булаву з рук Шереметева!"

Під вечір Нечай зібрався в дорогу.

— Чернь нишпорить по старшинських домах. Кого знайде, того витягає і видає москалям. Нелегку маю дорогу, а врешті й не знаєш, до кого пспадеш у гості — до свого, чи до зрадника!

Коли стемніло, Нечай досів коня і подався бічними вуличками на головний шлях.

Остап не побоювався про своє життя, його забезпечував сам Хитрово. Все таки був обережний, не виходив зачасто в місто, знайомих і друзів відвідував вечорами.

Всюди йшли розмови про нещастя, що навістило країну.

Дядько Оксани просто зацікавився і участі в розмовах не брав. Раз тільки, коли згадували про неспокої в містах, схопив голову в руки й обізвався:

— Вавилонське заміщення!

Кравченко стояв зі своєю сотнею недалеко від

міста і часто відвідував Оксану, перебував на хуторі ввесь вільний час.

— Якщо б на вас прийшло лихо, — сказала одного разу Оксана до Остапа, — тоді прибувайте до нас на хутір. Тут чимало місць, де можна безпечно переховатися.

Кравченко сидів біля дівчини на лаві і докинув від себе:

— Ми вже давніше збиралися вам про це сказати. Часи для кожного небезпечні, а про захист трудно.

Остап голубив їх поглядом.

— Дякую вам, друзі! Дай Боже, щоб я не мусів користати з вашої гостинності!

Верталися від Оксани Остап і Кравченко разом. Поволі ступали коні, на небо викотився місяць і освітив мирним світлом землю.

— В інші часи можна б захоплюватися красою ночі, — обізався Кравченко.

— І тепер слід це робити! Не можна забувати про життя і його красу, треба жити і йти вперед. Зважте, що і в найгірших умовах люди кохаються, будують дома, веселяться, і хто зна, чи не з більшою ще пристрастю, ніж звичайно. І серед найжорстокіших воєн хтось там пише книги, інший вивчає глибокі знання, ще інший торгує, і тому подібне.

Десь із міста долинув крик. Роздер повітря і затиш.

Зупинили коней, кожний думав своє, обидва про те ж саме.

**
*

Минали дні, а з ними і весна.

Одного полудня прибув до Остапа післанець від гетьманської канцелярії. Запорошений далекою дорогою і втомлений, спочивав у садку, вдоволено розпростовуючись на траві. Привіз поклик для Остапа.

— Йде нова війна. Москва має намір захопити Польщу, яка ослаблена шведськими війнами, ледве чи ставитиме поважніший спротив. Що нам діяти? Цар вимагає від гетьмана полків, а гетьман немає іншого виходу. І, зрештою, миром нічого не здобудемо, під час миру ворог тільки закріпиться на наших землях. З московськими військами йде наказний гетьман Цюцюра.

— Цюцюра? — здивувався Остап. — Цей убивник і злочинець?

— Цюцюра для Москви найпевніша людина, а гетьманові він гидкий, Хмельницький не бажає собі мати його біля себе. І так вдалося поладнати справу, що Цюцюра, вдоволений новою воєнною посадою, йде з московськими військами, а гетьман охоронятиме їх своїми полками від татар. І саме до свого війська кличе вас гетьман.

Остап вичув із слів післанця, що гетьман задумує скрито якесь велике діло. Не розпитував, а

післанець продовжував розповідати.

— З гетьманом чимало хмельничан. Самі визначні старшини, що були з Виговським.

— Нечай?

Післанець спрямував погляд кудись у далечінь.

— Полковника Нечая схопили москалі. Так само й усю сім'ю Виговського. Куди їх запроторили, ще не знаємо.

Для Остапа був це великий удар. Не міг повірити, що Нечай у ворожих руках. Як і де це сталося — того післанець не знав. Дехто здогадується, що до такого нещастя приклали руки таки свої люди.

Післанець нетерпеливо ждав Остапової відповіді. Задовго вже відпочивав у нього, тож зрадив, коли врешті осіддали коней.

Проїжджаючи вулицею, близько якої жила Катерина, Остап насторожився. Почув голоси дикі та пристрасні і ще більше схвилювався, коли завважив, що на вулиці ні живої душі, що люди раптом поховалися і позакривали віконниці та двері.

— За мною! — гукнув до післанця і помчав конем у бічну вуличку. В льоті почув один і другий постріли. І враз побачив, що дім Катерини оточило декілька стрільців. Один із стрільців лежав поранений, інші готувалися здобувати приступ до хати.

Крізь виріз у віконниці знову впав постріл. Ще один москаль звалився додолу.

Остап вихопив шаблю і кинувся на напасників. Післанець одним пострілом із пістоля повалив московського мушкетера. Остап і післанець зіскочили з коней, а москалі почали втікати, відстрілюючись на бігу. Остап ухопив мушкет і післав за ними кулю, одну і другу.

— Катерино, Катерино! — гукав Остап, б'ючи п'ястуками в двері.

Заскрипіли залізні засуви у дверях, і дівчина впала в обійми Остапа. Нашвидку розповіла, що сталося. Звичайний напад московських вояків. Уже передше чіплялися, погрожували.

— Але я не здалася. Зараз же ми закрили двері та вікна, і пістолі були готові. Живою не попаду їм у руки, так я давно вирішила!

Слід було поспішати, напасники могли вернутися, взявши собі ще й інших на допомогу. Мало хто відважувався боронити себе збройно, це в очах москалів було повстанням, за що карали смертю.

На ніч Остап залишився з двома козаками біля хати на сторожі. З ними залишився теж і гетьманський післанець. Вранці сказав йому Остап:

— Братіку, мушу на годину від'їхати. Пильнуй, щоб москалі не полонили моєї дівчини.

— Буду берегти її як свою, — засміявся козак.

Остап відїхав. Минуло небагато часу, як він повернувся, зістрибнув з коня і кинув на ходу післанцеві:

— З полудня вирушаємо. До того часу мушу поладнати пильне діло!

Застукав у двері, рвучко відкрив їх і ввійшов у кімнату.

— Збирайся, дівчино, до шлюбу! Вже все готове, у церкві ждуть нас. Поспішай!

Катерина сполохано глянула на Остапа, а він обійняв її дужим рам'ям.

— Не розумієш? До шлюбу йдемо! Ні, це не жарти. Мушу їхати до гетьмана, а не хочу тебе так саму залишити. Одягайся, кохана, не маємо багато часу!

Катерині полилися з очей сльози.

— Як це так, Остапе? А може відкладемо, може...

— Не можливо! Кажу тобі, у церкві ждуть нас священник і Оксана зі своїм сотником.

Катерина ще й добре не усвідомила собі, як стала дружиною Остапа. Молодята поїхали на хутір до Оксани, де їх прийняли з відкритими руками, щиро заопікувалися і просили почуватися так, як у своїй власній хаті.

Остап і післанець вирішили залишитися ще деякий час на хуторі. Слід було перевірити, що чи-

нять москалі, чи шукатимуть за Катериною, і відповідно до того готовити втечу, або боронитися.

Наступного дня Остап подався до міста. Було спокійно, стрільців не бачив, московська залага не виходила на розшуки.

Люди скоро розвідали про причину незвичайного споксью: прийшов царський наказ заперестати бешкети і сваволю, до всіх мешканців України ставитися ласкаво і привітно. Зараз же старшини повіддавали награбовані достатки, почали приймати всі скарги та обіцяли суворо карати будь-які злочинні виступи.

Що спричинило таку зміну? Не було сумніву, що цар розраховував на допомогу українських військ у війні та потребував прихильности населення. До часу. Закінчиться війна — прийдуть нові насильства, нові злочини.

На прохання Оксани і її дядька Катерина вирішила залишитися на хуторі. Товариство Катерини було великою полегшою для Оксани, яка залишалася сама, бо її сотник подався з військом до гетьмана.

Юрій Хмельницький стояв біля Бару і збирав військо. Сотні і полки пересувалися звільна, без поспіху, нараджувалися військові начальники, кінні загони деколи виїжджали в рейд проти татар, але ворога не стрічали. А в той час майже щоденно прибували московські післанці від Шереметева.

Поспішай, гетьмане!

Прибувай негайно у Київ!

Ждемо тебе, гетьмане, у Фастові!

Хмельницький відповідав, що ще не приготований до походу. І не було чого поспішати. Поляки ще не готові до війни, сидять десь біля Тернополя, тільки їхні загони гуляють на Поділлі.

Врешті Хмельницький вирушив, але не до Котельні, де його дожидав Шереметев, а вбік, у глиб України, на Білу Церкву.

Славні полковники великих воєн — Богун, Гуляницький, Носач, Тетеря, — розглядали мапу походу і розташування польських та московських військ. Нараджувалися у шатрі, куди їм іти, щоб не викликати підозри у москалів, але і не вступати у бій з поляками.

— Тепер настав час поставити наші вимоги.

Хай Цюцюра підлягає гетьманові, а не Шереметеву. Це ж нечуване, щоб козацькі полки вилучати з-під веління гетьманського!

З Цюцюрою був миргородський полковник Данило Апостол і він таємно прислав свого довіреного до гетьмана. Невідомо про що радили, про те й самі москалі знали, що у Цюцюри військо непевне і можна сподіватися, що при догідних умовах перейде до Хмельницького.

Полковники нараджувалися, що їм далі чинити. Саме прибув московський посол з новим наказом: "Прибувай, гетьмане, негайно до Василькова!"

Тоді Остап поїхав з листом до Шереметева. Не поспішав, спочивав по селах, врешті по трьох днях добився до московського табору.

Переїжджаючи полями, де зібралося московське військо, Остап бачив незліченні ряди воїнів, усталених по полках, між ними полки німецькі з чужоземного затягу, багату артилерію і тисячі возів військового табору. Це саме відбувся останній перегляд московського війська.

Останніми стояли збоку українські козацькі полки Апостола і Дворницького.

Остапа завели негайно до польового шатра Шереметева. Цей вдоволено проходжувався по шатрі.

— З таким військом мусимо перемогти поляків! — говорив наче сам до себе Шереметев. —

Велике військо, має доволі зброї і рветься до бою.

Остап мовчав, наче б ці слова його не цікавили.

— Так, пане после, ця війна наша! Розіб'ємо Польщу, короля вишлемо на Сибір, кінець полякам назавжди!

Шереметев пристанув, вирячив очі на Розп'яття, що висіло у шатрі, і враз підійшов до нього та підніс стиснений п'ястук.

— Ти, якщо я не здобуду Кракова і Варшави, не будеш гідний зватися Спасителем!

Остап аж задеревів, почувши таку хулу.

Шереметев ударив п'ястуком по розгорненому листі гетьмана.

— Пише твій гетьман, що не може прибути? Га? Що мусить боротися з внутрішнім ворогом? Сам він внутрішній ворог! Знаємо вас — гетьманів і полковників! Повішу всіх, і Цюцюру повішу! І сліду по вас не стане! Кажі, де стоїть гетьман?

— Його величність ясновельможний пан гетьман на чолі війська вирушив з Бару. А куди — не знаю. Сам мушу шукати полків.

— То я сам розвідаю! — гордовито сказав Шереметев і відпустив Остапа.

На полі панував незвичайний рух. Московські полки вирушили на Любар і, як довідався Остап, вислали попереду кількатисячний загін кін-

ноти назустріч гетьманові. Остап подався за ними.

Вже наступного дня спереду почувся відгомін бою. Незабаром пригналися останки загону. Вони розповіли, що стрінули не гетьмана, а польські війська, з якими почали бій. І хто знає, чи не осягнули б перемоги, якби враз не появились козацькі відділи Івана Виговського. Вони кинулися на московську кінноту і розбили її у прах і пух.

Остап звернув наліво і помчав у напрямі гетьманських полків. Принесена ним новина була для гетьмана великої військової ваги. Гетьман вирішив завернути від Білої Церкви в напрямі на Бердичів і таким способом наблизитися до поля майбутнього бою.

В наступних днях до гетьмана прибуло декілька післанців від Шереметева. Головні московські сили стояли вже у Чуднові, поляки наступали не відкритим боєм, а комуніком кусали московські під'їзди і табори, напастували теж татари. Від несподіваних наступів московські війська мали великі втрати.

Остап писав листа до Шереметева:

"Стоїмо з військом біля Збараської Прилуки і не знаємо, куди нам іти. Чому ваша милість нічого до нас не пише? Як розуміємо, то це тому, що ні ваші листи до нас, ні наші до вас не можуть дійти".

Далі стояло в листі, що гетьман посилає Шереметеву на поміч полковника Носача.

"А якщо наші сили не зможуть нічого вдіяти, то й тоді хай ваша милість не втрачає надії. Зістаємось ще позаду, збираючи сили на славу його царського величства..."

Заки Хмельницький підписав листа, додав ще власноручно:

"А поки що хай твої полки стають якнайсильніше за цілість маєстату царського. Нехай моя присяга поб'є мою душу і моє тіло, як би я мав не тільки щонебудь учинити, але й хоч би подумати про зраду".

Шереметев попав у шал. Тепер був уже впевнений, що Хмельницький не прийде на поміч, а своїм останнім листом він глумився не тільки з нього, Шереметева, але і з царя, великого государя.

Шереметев наказав війську окопатися і бути готовим до бою з поляками.

Польські війська і татари та полки Виговського оточили московський табір. І поляки і москалі не були певні своєї перемоги. Всі ждали, що буде, хвилювалися, не знаючи, кому на допомогу прийде Юрій Хмельницький.

В той час Хмельницький підступив з цілим військом під місто Слободище, але не ввійшов до нього, а отаборився на рівнині біля лісу.

Нараз спереду почувалася жвава стрілянина. Це козацький розвідувальний відділ наткнувся на польські кінні сили. Яких двадцять тисяч польсь-

кого війська, що їх виділено з головних сил, захопили місто та отаборилися в ньому.

Почався польський наступ на козацькі табори. Здавалося, що поляки були близькі перемоги. Але воєнне щастя покинуло їх. Під сильним відбоям козацьких полків, вони хаотично завернули до міста, втративши майже всіх своїх полководців.

Вночі українські полковники зібралися на раду. Бій не був їм на руку, це було проти їхніх задумів. Дехто вимагав, щоб злучитися з поляками і розгромити москалів.

— Для нас кориснішою є слаба Польща, ніж пажерлива Москва!

Хмельницький вагався, не знав, що робити. Дехто обстоював думку, що слід виждати вислідів бою і стати по боці сильнішого. Рада не вирішила нічого, а сам Хмельницький подався до свого шатра. Остап пішов за ним і побачив, що гетьман молиться.

Окремо відбула свої наради козацька чернь. Вона була за Московію, але побоювалася відкрито виступати, поки не була певна московської перемоги.

Вдосвіта передали листа від Виговського:

”Шереметев стоптаний, гасне, як лямпа без олії, гніт у ній чадить, а не світить!..“

А проте Шереметев не втрачав надії. Чернь — його останній порятунок. Чернь стоятиме за ним

проти своїх старшин. Недаром Москва кинула тисячі золотих рублів, недарма гасали емісари з привабливими кличами й обіцянками!

Але ота голота-чернь, коли довідалася, що москалі оточені, не захотіла вийти з оборонного табору їм на поміч. Хоч дехто з проводирів не-сміливо обстоював потребу цього, то чернь спротивлялася, мовлячи:

— Якщо Шереметев нас потребує, то хай сам прийде до нас!

Москалі пробували пробитися, але безуспішно. З великими втратами мусіли завернути до табору. Поляки теж ледве трималися на ногах. Обидва війська з трудом вдержували свої позиції.

Хмельницький не рухався з місця. Засів за оборонними валами і ждав. В той час продерся вночі післанець від Шереметева з листом, в якому цей благав про поміч. Хмельницький відписав:

"Поляки і татари приходили і робили наступ на наш табір. Милістю Божою і щастям великого царя ми наступ відбили. Краще хай царське величство зглянеться на нещастя і накаже князеві Ромодановському, аби мені прийшов на поміч."

Тоді ж почалися переговори з поляками. Ті прислали своїх послів, а згодом виїхали до польського табору полковник Дорошенко і Остап.

У польському таборі Остап стрів своїх давніх друзів. Біля султана Нурадїна сидів везір Ахмед і весело глипав очима на Остапа. Нурадїн най-

більше настоював, щоб замиритися з поляками.

Переговори тяглися годинами і днями. Почали від взаємних закидів. Дорошенко перерахував усі кривди, що їх Україна зазнала від поляків, і погрожував:

— Правда є за нами! В нас є шаблі і самопали, і може вибухнути такий вогонь, що від нього стемніють і розвіються як дим усі ваші надії!

А поляки чинили закиди, що козаки винишили всіх колоністів і шляхту.

З наказу Юрія Хмельницького козацькі відпоручники навмисне затягали переговори. Коли обидві договірні сторони вже перейшли до сантиментів, до спогадів про старі добрі часи, поляки почали присягати на щирість і вірність, а Дорошенко обіцявав припинити тактику "око за око, зуб за зуб", тоді Остап знову видвигнув польські віроломності і зради. І починалося від початку. З кожним днем чимраз більше старшин брало участь у переговорах. Коли поляки, не зважаючи на обіцянки жити як рівний з рівним, хотіли скасувати Гадяцьку умову, то почалися наново гострі суперечки. Козацькі старшини сягали по шаблі, але ніхто не бажав зривати переговорів. Врешті обидві сторони погодилися підтвердити Гадяцькі статті, і Остап почав писати пункти договору:

"В ім'я Пресвятої Тройці, Отця, Сина і Духа Святого . . ."

Гінці помчали до Хмельницького з вісткою про щасливе закінчення переговорів.

Проходжуючись по таборі, Остап приглядався виснаженим польським відділам. Раптом хтось підбіг до нього.

— Пане Ковальський!

Остап побачив перед собою Теофіля, обдертого і мізерного, що ледве тримався на ногах.

— Голод у нас, пане Ковальський, немає ні свині, ні горілки!

Остап пожалів Теофіля і послав козака до гетьманського табору по харчі.

— Зараз буде, пане Теофіле, ковбаса з капустою!

— Ковбаса з капустою! — завернув очима Теофіль. — Не знаю, чи видержу, пане Ковальський, я цілком вибився з сил.

Глядів з-поза валів на московський табір. Там було спокійно, тільки дехто волікся поміж возами.

— Вони теж голодні, — обізвався Теофіль. — Ні ми на них, ні вони на нас напасти не в силі. А можна б узяти їх голими руками.

Теофіль покивав головою.

— Так само як і вас.

— Це вже остання моя війна, пане Ковальський. Не піду більше, впрუსя руками і ногами. Я, пане Ковальський, маю у Варшаві молоду жінку, тільки що повінчався.

— І я теж! — засміявся Остап. — Побажаймо собі взаємного всього, що годиться.

Поцілувалися тричі.

— Пане Ковальський, дай Боже, щоб цей мир був вічний. Щоб нам не прийшлося знову один проти одного воювати. А тоді ви приїдете до мене в гості у Варшаву, а я до вас. З жінками і дітьми. Ге-ге-ге, як мало потрібно до щастя, правда, пане Ковальський?

Остап не міг довше залишитися з Теофілем. Покинув казан з їжою і рушив до брами. До польського табору в'їжджали козацькі війська з розвиненими прапорами і військовою музикою.

Юрба польських старшин приглядалася козацьким начальникам. Вони вперше побачили сина Великого Гетьмана, страшного для них вождя, на сам звук імені якого ще й тепер дрижали. А Хмельницький їхав на чолі старшин, чорнявий, невеликий ростом, тихий.

Козаки вийшли на вали і споглядали на табір Шереметева. З ворожого табору теж обсервували те, що діялося у поляків. Козаки вдарили вогнем із своїх гармат по московських спорудах. Москалі не відповіли. Тільки страшні крики і стогони поранених пронеслися по порожніх полях.

Умову з поляками підписано, підтверджено печатями, і з цієї врочистої нагоди військо поховало кілька тисяч поляглих на полях, що біля табору.

Ще не закінчився бенкет на честь козацьких гостей, як перед валами затрубив козацький сурмач. Це Цюцюра запитував, чи його полки мають покинути царя і перейти до Хмельницького. Хмельницький відповів, що заключив союз з королем, і Цюцюра має прийти під його накази. А Шереметеву написав листа:

”Сподобалося Всевишньому, в руках якого є всі монархи світу, що військо наше запорізьке одногolosно остається при королеві. Про це повідомляю вашу милість і зичимо вам, аби ваша милість не противилася волі Божій і молила милосердя“.

Наступного дня Цюцюра вийшов із своїм військом з московського табору. В той час і поляки вийшли на поле. Ніхто не знав, з якої причини це сталося. Непорозуміння, чи лиха доля, — впад один і другий постріли, почався бій. Збоку на козаків Цюцюри напали татари. Частина козаків завернула в московський табір, частину захопили татари, а більшість таки перейшла до Хмельницького.

Цюцюра підійшов до гурту козацьких старшин і з усміхом простягнув до них руку. Ніхто не ворухнувся, і Цюцюра обкинув старшин здивованим поглядом. Їхні обличчя були суворі, кам'яні.

Остап з кількома козаками приступив до Цюцюри.

— З наказу гетьмана беру вас під арешт.

Козаки вмить скували Цюцюру.

Війна закінчилася, військо йшло на зимові лежі. Ще заки покинули польський табір, Шереметев піддався з усіма своїми військами. Поляки віддали всіх у татарський полон. Шереметев сказав тільки:

— Якби не Хмельницький, я розбив би Польщу. А тепер жде мене кара від царя!

Не глянувши на нікого, похнюплений пішов у татарський полон.

Остап спочивав у садку. Обгорілий сонцем і втомлений, споглядав на свою Катрю, що саме ви-несла з хати підвечірок: хліб, свіже масло і гле-чки з кислим молоком.

Багато часу присвячував тепер Остап своїм приватним справам. Цілими днями перебував у полі або в пасіках, доглядав за роботами і снував нові задуми. Деякий час працював іще в канцелярії. Але часи стали не ті, москалі чимраз більше натискали і встрявали в усі справи. А до того Остап дістав натяк від генеральної старшини, щоб невидно для чужого ока розпустив своїх людей, розрядив сітку співробітників. Після розгрому Шереметева москалі налякалися, присіли, але всупереч договоріві України не покинули. Їхні залоги по містах окопалися, були готові відбити кожний напад, поза оборонні споруди не виходили. З Московщини напливали щораз то нові військові з'єднання.

Остап майже не заходив до канцелярії, мовляв, має відпустку.

— Журилася Оксана, — обізвалася Катерина, — не має дівчина щастя.

— А чого ж це? — співчутливо спитав Остап.

— Знову посилають кудись сотника Кравченка. Кажуть, у Полтаву.

Остап підвів брови.

— Посилають? Нікуди він не поїде! Кравченко залишиться тут!

Катерина пильно глянула на Остапа.

— А все ж таки може б ти попрохав у начальника канцелярії? Оксана каже, що того начальника Кравченко не знає, ніхто його не знає.

— Справді? — задумався Остап.

— А ти стільки років у канцелярії, ти, Остапе, напевно міг би поладнати так, щоб Кравченко залишився.

— Угм!

— Вони саме хочуть повінчатися, тільки що все вирішили, а тут таке лихо!

— Угм!

— Чого ж ти мовчиш?

— Бо я вже сказав: Кравченко залишиться в Чигирині! А тепер послухай, Катрє, тепер можу тобі признатися: начальником канцелярії був і все ще є ніхто інший, а твій Остап.

Він з удаваною гордістю глянув на Катерину, а вона на мить зніяковіла, та враз веселі вогники блиснули в її очах.

— А я так і думала, а я так і знала, що ти не був звичайним писарчуком. Я догадувалася, давно вже, з першого дня.

— Не може бути! — сміявся Остап.

«Катерина гордо указала рукою на Остана» (ст. 226).

— Чому не може бути? А чи москалі хапали б якогось там писарчука? А те, що ти виїжджав так часто? Я читала в твоїх очах, я давно догадувалася.

Раділа з того, що її здогади підтвердив сам Остап.

— А я знаю, чому ти догадувалася.

— Чому?

— Бо ти мене покохала з першого дня! Ба-чиш, угадав?

— Досить, Остапе, — боронилася Катря від його поцілунків, — краще ходімо чимскоріше до Оксани, хай дівчина не турбується.

На хуторі гостював Кравченко. Катерина ки-нулася до подруги.

— Все добре, Оксаночко, твій сотник зали-шається біля тебе!

— Як це?!

З радощів Оксана не знала, що діяти. Бігала по кімнаті, врешті міцно обійняла Катерину, хо-ваючи сльози щастя.

Засіли до столу.

— Ви прохали начальника?

Катря поважно хитнула головою.

— І що сказав?

— Спершу не хотів навіть слухати, але зго-дом погодився.

— А який він? Хто він?

Катерина гордо вказала рукою на Остапа.

— Хто? Що? Остап?!

— Так, друзі, — заговорив Остап, — не має більше потреби це приховувати, москалі теж про це знають, а я від завтра кидаю службу. Вас, сотнику, перенесли на інше місце без мого відома. Це нові порядки. Ви були одним із найкращих моїх старшин. Думаю, що Оксана цього не знала?

— Ніхто цього не знав, але і я не знав, що ви, пане . . .

— Не пане, а просто — Остапе!

— Що ви, Остапе, були, чи ще є моїм начальником.

— Нині справи стоять так: я даю вам письмовий наказ залишитися в Чигирині. Ви напишете мені заяву, що кидаєте службу, а я на це погоджуся. Таким чином ви станете вільні.

Оксана радісно заплескала у долоні. Кравченко помовчав, а відтак спитав тихо:

— А що далі?

— Побачимо. Покищо маю з вами ще дещо поладнати, а саме: подякувати вам за врятування мене від смерти.

— Мені? — здивувався Кравченко.

— Вам, сотнику! Послухайте, дівчата, як це було. Вели мене під гілляку, ще й побили наостанку. Жодної надії на порятунок. Коротко кажучи, костиста смерть витягнула по мене руку, аж тут раптом з'явився сотник.

— Аа! — вигукнув Кравченко, — це було то-

ді, як ляхи вішали якогось чоловіка.

— Не якогось чоловіка, а мене! Коли ж опісля ми стрінулися тут, на хуторі, ви не могли мене впізнати.

— Авжеж, — засміявся сотник, — бо тоді під гіллякою, ви були взагалі на людину не схожі!

Остап підвівся і простягнув до сотника руку. Обійнялися.

— А що мені тепер робити? — з турботою в голосі питав сотник.

— Прийде час, будете знову потрібні Вітчизні. А покищо — починайте, хіба, сіяти гречку...

Катерина шепнула Остапові до вуха кілька слів. Остап засміявся.

— Твоя правда, Катре, насамперед' весілля, сотнику!

**
*

Остап звільнився з канцелярії, а Кравченко — з полку. Бували тепер часто разом, виїжджали на конях у пасіки і вели довгі розмови.

— Звичайно, москалі не дотримали умови і не забралися геть з України. А тепер усюди повстання. Навіть чернь, що була за Москвою, нині виступа проти неї.

— Це поодинокі зриви, вони не зливаються в одне велике повстання. Кожний діє на власну руку.

— Нічого не порадимо. Зриви ці не підгото-

вані і тому не мають більш поважного значення. Гетьман не може зважитися, не має зброї, а втім — чимало старшин проти нього.

Кравченко безрадно розвів руками.

— А ми всі? А наші певні люди?

— Треба вичекати. Отаманів чимало в Україні, ніхто не визнає ні гетьмана, ні полковників, повний хаос. Не спинити бунтів, коли село не може стерпіти московського насильства, коли міста деліють думку про волю. І так маємо аж двох гетьманів, а ще багато самозванчих начальників, а все це тільки на руку москалям.

— І полякам.

— Поляки, хоч і слабі, не хочуть визнавати Гадяцького договору. І для них Україна — це земля, над якою можна тільки панувати.

— Починати щонебудь тепер, це лише ще на одного отамана більше. І ще більша руїна, ще скривавленішою та спустошенішою стане наша Вітчизна.

— Сказав же цар: "Ніяке місце не буває порожнє, отже й Україну займуть поляки, або ми!" Остап поклав сотникові на плече руку.

— Треба вичекати! Мусимо починати від ґрунту будувати нову хату.

Де кілька місяців пізніше прибули до Остапа козацькі старшини. Намовляли його прийняти високу посаду в Києві або в Переяславі. Мовляв, біля московських воевод слід поставити своїх лю-

дей. Чесних і вірних. Вони можуть багато допомогти, врятувати не одно від загибелі, зберегти до слушного часу цінності нації української.

— Не можна віддати все в руки московських людей.

Остап відмовився. А ті настоювали далі. Царські чиновники не мають своїх відповідних людей. Будуть брати собі в допомогу будь-кого, всяких шкурників і зрадників.

І ці слова не переконали Остапа.

— Не хочу стикатися у спільній роботі з москалями. На високому рівні мусить бути розмежування: це вони, а це ми. Таку ієрархію нації слід нам зберігати та ще й помножувати.

Старшини відїхали ні з чим.

— Відмовив? — спитала Катерина.

— Так!

Походжав по кімнаті, склавши на грудях руки.

— Бачиш, Катре, найгірше це те, що люди починають дивитися на московське насильство, як на звичайний і нормальний стан. Звикають з інтересу, або з глупости. І це страшно! Це значить, що вони піддаються ворогові.

— Це капітуляція.

— На капітуляцію завжди час. За останні місяці я виробив свій плян, обміркував його, обмінявся думками з Кравченком.

Катерина присіла на кріслі, Остап пояснював свій задум.

— Нас покищо тільки двоє. Станемо до діла. Треба творити нову сітку добірних і вкрити нею Україну. Сітку з тих, що готові на найвищу посвяту, з тих, що вміють ждати. Самі вони може вже не побачать висліду, але зуміють передати свої мрії дітям і внукам.

— Жити без надії на волю?

— Легше зібрати загін, стати над ним отаманом і кинутися в бій, не подумавши, що буде далі. Таких є досить, вся наша історія говорить про бунти і дрібні повстання.

— А Хмельницький Богдан?

— Від Сагайдачного готувалися розумні голови. За Хмеля приступили до діла. Бо вже ввійшли у кров потреба волі, порядку, ієрархії. Все те тепер провалилося, наче ніколи його й не було. Слід відроджувати все наново.

Остап хвилину помовчав.

— Коли Хмель починав повстання, то під Жовтими Водами зразу перейшли до нього найкращі військові начальники. На підготовку такого діла потребував Богдан десяток років.

Вийшли в поле.

— Підвалини під нову будову слід нам шукати в наших серцях. Доведеться знаходити і втрачати, але не сміємо впадати в зневіру.

— Років потрібно, щоб задуми дали успіх.

— Років? Може і кілька десятків літ, Катре. Йде про те, щоб віднайшли себе в серцях не ли-

ше окремі люди, а й уся нація козацько-українська. Щоб у потребі одностайно стали, без хитрунства і без вагання.

— Не один наvernений, не один віднайдений відпаде, впаде у сумнів, заломиться. Чи не заважкий шлях обрав ти, Остапе?

— Чувала ти, Катре, про Сізіфа? Двигав камінь на гору, хоч і знав, що заки дійде до вершка, той камінь сковзнеться знову додолу. Знав з досвіду довгих років цієї безцільної праці. Він був героєм старинного світу.

Простягнув перед себе руку.

— Глянь на цю прекрасну батьківщину, приречену нам віками!

Стояли зачаровані красою природи.

Живими хвилями хилилися під вітром трави, мчало темними купинами перекотиполе, по синьому небі гнали ясні хмари у безвість. Великий ключ диких гусей повагом плив на південь.

— Нікому не віддамо цієї Вітчизни нашої! Нікому й ніколи! Вона варта нашої сізіфової праці!

Пригорнув Катрю до себе.

— Ну і що ж, як ми не доживемо до дня свободи? Я знаю, Катре, одно: якщо не нам написано здобути її, так сягнуть по неї наші діти, а як не діти, то внуки будуть вільними.

Катерина захоплено дивилася в його обличчя.

2.25

